

Pázmány Péter vitairatai

AJKAY Alinka

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, docens
ORCID ID: 0000-0001-6399-4362

Pázmány Péter's polemical writings

Abstract | Religious polemic is an important part of the oeuvre of PÁZMÁNY Péter (1570–1637), as one of his main tasks was obviously persuasion, whether in converting Protestants, or in maintaining the Catholicism of those belonging to his own faith. In terms of the oeuvre as a whole, his polemical writings also stood out from his homilies and his other religious works. Moreover, it is the genre with the most direct and immediate impact, allowing Pázmány to experience the power of his talent to persuade in his own lifetime. As a result of his polemical writings and his activity against the Protestant religious trends, families with larger plots of land were re-catholized, and the number of Catholics in the country increased significantly. He wrote more than twenty polemical works in Hungarian. This paper presents the polemical writings of Pázmány and the works that respond to them, according to religious debates. Thus, this study does not only give a chronological overview, but also tries to place the individual texts in a clearer historical, cultural and theological context relevant to his opponents. The paper also stylistically analyses the most characteristic rhetorical tricks, shapes and tools of Pázmány's debates and provides illustrations with many examples.

Key words | Pázmány Péter, Catholic-Protestant controversy, polemics, theology, rhetoric of polemic, Catholic Reformation

* A tanulmány az NKFIH/OTKA K 137815 sz. című pályázat támogatási időszakában készült.

Pázmány Péter életművének igen jelentős részét teszik ki a polemikus művek. Majdnem negyvenszer jelentek meg a hitvitázó írásai; ez huszonhat különböző művet jelent, mivel több olyan is van ezek között, amelyet ő maga is többször kiadott. A főműveként számon tartott *Kalauzt* többször átdolgozta, háromszor látott napvilágot Pázmány életében, minden újabb kiadást aktualizált, átstilizált. A többi munkája pedig jórészt ezzel áll intertextuális kapcsolatban egyrészt úgy, hogy az 1613-as első kiadásba beledolgozta korábbi vitairatait, másrészt pedig a későbbi vitairatok a *Kalauz* kiadásából származtak, Pázmány minden támadásra megfelelt.¹

Ennek a tanulmánynak a legfőbb újdonsága az elődökhöz képest mindenekelőtt az, hogy átfogóan tekinti át Pázmány polemikus munkásságát, több különböző szempontból. Nem időszakokra bontva láthatjuk a vitairatokat, hanem hitvitabokrok szerint, a vitapartner(ek) személyéhez hozzáfűzve. Ezen kívül a korábbi, főként történeti, teológiai áttekintések mellett szövegközelibb elemzések is találhatók benne. A retorikai alakzatok, eszközök használatának stilisztikai elemzése éppúgy megjelenik benne, mint az egyes hitviták szövegszerű, akár mikrofilológiai alaposságú vizsgálata. A vitairatokat leginkább aszerint csoportosíthatjuk, hogy kinek szólnak, ki ellen íródtak, vagy esetleg a korai művek esetében, hogy hol jelentek meg. Mindezidáig a szakirodalomban valamennyi vitairatot érintő átfogó munkát csak kettőt találunk, az egyik Sik Sándor² monográfiájának fejezete, a másik Hargittay Emil³ monográfiája. Az előbbi nagyon jó alap, ám az időközben eltelt több mint nyolcvan év, s különösen az időközben elindult kritikaikiadás-sorozat számos filológiai eredményt hozott; míg az utóbbi monográfia a *Kalauz* középpontba állításával tekinti végig a vitairatokat. Sik Sándor felosztását némileg módosítva, én Pázmány vitairataival kapcsolatosan inkább hitvitabokrokról vagy csoportokról beszélnek, eszerint tárgyalom azokat, ugyanis egy-egy személlyel vagy személyekkel általában több írásművön keresztül vitatkoztak, egy-egy műre mindig érkezett válasz.

1. Grazi íráások

Polemikus műveinek kronológia szerinti első csoportját grazi írásokként szokás emlegetni, a kiadás helyére utalván.⁴ Pázmány közírói fellépése grazi tanárságának éveihez kötődik, az 1603 és 1607 közötti művek tartoznak ebbe a csoportba. Grazi tartózkodása idején⁵ kezdett polemikus munkákat írni, s e művek tanulmányozása során – legújabb kutatásaink szerint – nyilvánvalóvá vált, hogy ezek nagyjából egy időben készülhettek, ezért tárgyaljuk őket egy csoportban, noha különböző vitapartnerekhez szólnak,

1 Vö. HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újrairása* (Budapest: Universitas Kiadó, 2019).

2 Sik Sándor, *Pázmány, az ember és az író* (Budapest: Szent István Társulat, 1939).

3 HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*

4 Megjelenési idejük sorrendjében a következők: *Felelet* (1603), *Diatriba theologica* (1605), *Tíz bizonyosság* (1605), *Rövid tanúság* (1606), *Keresztyéni felelet* (1607).

5 1597 szeptemberétől 1600 októberéig, majd 1603 szeptemberétől 1607 szeptemberéig. A közbeeső három évet Magyarországon, Nyitrán, Kassán, Vágsellyén, majd Radosnyán töltötte.

különböző problémákat érintenek. A minden kötetben jelen lévő kereszthivatkozásokból kiderül, hogy több művén körülbelül egyszerre kezdett, sőt – ha pontosak akarunk lenni – ennek az időszaknak valamennyi polemikus írásán dolgozni. A művek aztán alkalmasszerűen, egymás után jelentek meg négy év alatt, feltehetően az akkori fontosság sorrendjében. Például a *Felelet* vagy a *Tíz bizonyosság* megjelentetése jóval lényegesebb és sürgősebb volt, mint mondjuk a *Keresztyéni feleleté*, mivel ebben az esetben már mind Monoszlóy András, mind Gyarmati Bíró Miklós meghalt, nem volt tehát konkrétan meggyőzendő vitapartner, inkább csak a kialakulóban lévő teológiai szakterminusok pontosítása volt a feladat, továbbá az, hogy a katolikus fél fölfogása legyen általánosan ismert. Bitskey István írt egy fontos tanulmányt erről az időszakról,⁶ amelyben fölállítja a saját sorrendjét. Egyetértünk Bitskey Istvánnal abban, hogy ezen vitairatok közül kiemelkedően fontos a *Tíz bizonyosság* – szerint ez az első magyar nyelvű polémiája Pázmánynak, és nem a két évvel korábban megjelent *Felelet* –, mivel Pázmány számos polemikus írása közül ez az egyetlen, amelyik nem egy konkrét vitapartner ellen íródott, hanem általánosságban foglalja össze a protestánsok tévelygéseit, átgondolt, megszerkesztett formában, ezzel a *Kalauz* előképévé vált. Azt, hogy korábban fejezte volna be a *Felelet*nél, nem állíthatjuk bizonyosan, feltételezhető, hogy egyszerre készültek, ám mivel Forgách püspök a Magyarai-könyv⁷ elleni válaszirással bízta meg Pázmányt, a *Felelet* jelent meg elsőként, azonban feltételezhető a *Tíz bizonyosság* ötletének elsősége. Már a legkorábban kiadott *Felelet* szövegében fölfedezhetők utalások a később megjelenő vitairatokra, tehát ezeknek a műveknek is, legalábbis bizonyos részeiknek készen kellett lenniük.

Annyit mindenesetre bizonyosan állíthatunk, hogy a különböző művek vázát noha egy időben dolgozta ki, mindegyiken a megjelenésig dolgozott, finomított, aktualizálta őket. Ezért láthatjuk azt, hogy a már megjelent művekre a később kinyomtatottakban oldalszámra pontosan hivatkozik. Például a *Tíz bizonyosság*ban a néhány hónappal korábban kinyomtatott *Diatribára*⁸ és természetesen a *Feleletre*⁹. Az azonban meglepő lehet, hogy a *Felelet*ben is hivatkozik a két évvel később megjelenő *Diatribára*.¹⁰ Igaz, oldalszámot még nem ír, de a szöveg már készen lehetett, az Anyaszentegyház győz-

6 BITSKEY István, „Pázmány grazi vitairatai”, in BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok*, 161–178 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996).

7 MAGYARI István, *Az Országokban való soc Romlasoknac okairól, és azokbol valo meg szabadolasnac io modgiarol, mostan vyonnan irattatot, es sok boelts embereknec irasokbol szereztetet hasznos koenyuetske*, (Sárvár, 1602); vö. *Régi magyarországi nyomtatványok II, 1601–1635*, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc és HOLL Béla, FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos és VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 890. – A továbbiakban: RMNy 1983.

8 A *Diatribára* éppen hússzor hivatkozik, lásd a *Tíz bizonyosság* jegyzetkötetének műmutatóját. PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyosság, 1605: Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. AJKAY Alinka, közreműk. BÁTHORY Orsolya és VARSÁNYI Orsolya, Pázmány Péter művei 5 (Budapest: Universitas Kiadó–EditioPrinceps Kiadó, 2012), 169.

9 Magyarai ellen írott művére kereken tízszer hivatkozik, lásd a *Tíz bizonyosság* jegyzetkötetének műmutatóját, uo., 160.

10 Lásd a *Felelet* jegyzetkötetének műmutatóját. PÁZMÁNY Péter, *Felelet, 1603: Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. BÁTHORY Orsolya és HARGITTAY Emil, Pázmány Péter művei 7 (Budapest: Universitas Kiadó, 2014), 243.

hetetlenségéről mondja, hogy ezt „masut böuen meg biszonitom”.¹¹ Ugyanígy hivatkozik a szintén két évvel később megjelenő *Tíz bizonyoságra*.¹² Így tehát körvonalazható Pázmány munkamódszere, hogy valóban egyazon időben több munkán is dolgozott – amelyek egymás után, akár öt év különbséggel jelentek meg –, vagy a saját műveiből, műveihez egyfajta florilégiumot, jegyzetet készíthetett akár, tehát kigyűjtötte egy adott témához az általa fölhasznált és megírt hivatkozásokat.

Az *Imádságos könyv* függelékeként 1606-ban megjelent *Rövid tanúságban* is hivatkozik Pázmány a *Diatribára* és a *Tíz bizonyoságra*.¹³ Nagyon figyelemre méltó az az adat is, hogy az *Imádságos könyv* tizedik részében, a litániákról szóló tanúságban a szentekről szólva leírja, hogy „ennec, az Irasbais deréc fundamentoma vagion mint a Giarma-thi Miklos ellen irt keoniube beosegesen megh mutatom reouid üdeon, Isten segítséghe velem léuen”.¹⁴ Mindez azt bizonyítja, hogy az *Imádságos könyv* írása idején már nagyjából készen volt a *Keresztyéni felelet* szövegével is. A *Keresztyéni felelet*ben mindhárom korábbi nagyobb munkájára hivatkozik, a *Feleletre*,¹⁵ a *Diatribára*¹⁶ és a *Tíz bizonyoságra*,¹⁷ valamint a kisebb lélegzetvételű *Rövid tanúságra*¹⁸ is, tehát valamennyi korábbi polemikus írására. Ezek a vitairatok ugyan nem ugyanahhoz a személyhez szólnak, mégis csoportként szoktunk utalni rájuk azért, mivel a megírásuk időrendjét nagyon nehéz – csaknem lehetetlen – megállapítani.

2. Alvinczi ellen

Pázmány következő vitairatcsoportja, az Alvinczi Péter ellen írott viták két időintervallumra esnek. Az első időszak polémiái még a *Kalauz* megjelenése előtt készültek (*Öt szép levél* 1609, *Megrostálás* 1609). Ezek a művek több szempontból is különösen érdekesek. Egyrészt azért, mivel a vitapartner (Alvinczi Péter) válaszoló írása nem maradt fenn, ebből a szövegből annyi őrződött meg, amennyit Pázmány a saját műveiben idéz belőlük. A *Megrostálás* kritikai kiadásában a sajtó alá rendező Báthory Orsolya kigyűj-

11 Uo., 53.

12 A *Tíz bizonyosság* anyagára tizenháromszor hivatkozik Pázmány a *Felelet*ben, ebből hétszer kifejezetten a később megjelent szöveg egy-egy részére, ez bizonyítja, hogy a *Felelet* írásakor a *Tíz bizonyosság* bizonyos részei már elkészültek. Lásd PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, bev. ÖRY Miklós és SZABÓ Ferenc, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc és VASS Péter, 3 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1983), 1:94.

13 Bizonyára véletlen, ám ugyanakkor figyelemfelkeltő, hogy Pázmány mindkét műre tíz-tíz esetben hivatkozik pontosan, lásd PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság*, 1606, kiad. BRETZ Annamária, Pázmány Péter művei 4 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 109. – A tízes szám jelentkezik például már a *Tíz bizonyosság* címében, de más művek struktúrájában is: a *Keresztyéni felelet*ben Gyarmatinak éppen száz, vagyis tízszer tíz hazugságát sorolja fel.

14 PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, 1631: *Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. Sz. BAJÁKI Rita és BOGÁR Judit, Pázmány Péter művei 6 (Budapest: Universitas Kiadó–Editio Princeps Kiadó, 2013), 231–232.

15 Összesen tizenkét alkalommal említi: PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletéről, értük való könyörgésekről és segítségül hívásokról*, 1607, kiad. AJKAY Alinka, Pázmány Péter művei 8 (Budapest: Universitas Kiadó, 2016), 34, 45, 75, 78–80, 82, 91, 113, 183, 210, 211.

16 A *Diatribára* egyszer hivatkozik: uo., 170.

17 Összesen háromszor említi: uo., 6, 17, 38, 169.

18 Pázmány három hivatkozása: uo., 180, 193, 207.

tötte ezeket az idézeteket,¹⁹ ma – bármilyen furcsának is tűnhetik – ez a legteljesebben elérhető verziója Alvinczi válaszáának. Másrészt pedig azért izgalmasak ezek a kontroverz írások, mivel ezeknek a többihez képest más a hangneme. Pázmány sokkal személyesebb hangon szólal meg, arra lehet következtetni ebből, hogy a személyes érintettség miatt nem olyan higgadt és fölényesen gúnyos, mint a többi vitairatában. Alvinczi háttere, származása hasonló Pázmányéhoz, nagyjából egyidősek, feltehetően együtt kezdték meg a tanulmányaikat Váradon, noha erre konkrét bizonyítékunk nincs.²⁰ Az Alvinczi Péter ellen írott munkáinak hangnemét fűti talán a leginkább személyes indulat. Feltételezésem szerint tehát, Pázmány azért nem higgadt Alvinczivel szemben, mert ismeri. Ha valóban együtt jártak iskolába, és esetleg Pázmány jóban volt Alvinczivel, akkor azért lehet rá mérges, hogy miért nem érti meg, amit mond, ha pedig nem szerette gyerekként, azért dühítheti, mert mindig is ilyennek ismerte, de mindez csak feltételezés, konkrét bizonyíték nincs rá. Az *Öt szép levél* mindemellett még egy külön stilisztikai bravúr, a magyar próza fejlődésének fontos darabja.²¹ Kétségtelen azonban, hogy valamennyi polemikus műve közül ezek, az Alvinczi ellen szólók, a legkegyetlenebbül szatirikus hangvételű írásai. A fentiekben ismertetett szerkezeti váztól az *Öt szép levél* esetében tér el, mivel ez nem válaszirat, hanem támadó hangvételű, és amely mű önmagában álló stiláris unikum. Ezzel szemben a *Megrostálásban* alkalmazza a korábban is követett gyakorlatát, tehát a maga válaszában híven követi Alvinczi írásának struktúráját. A Gyarmati Bíró Miklós ellen írott *Keresztyéni feleletben* is ezt az írói módszert látjuk alkalmazni, minthogy azonban Pázmány magasan Gyarmati fölött állt mind retorikai, mind teológiai és filozófiai képzettségben, könnyedén bizonyította szillogizmusainak – és ez által érvelésének – hibáit.

A másik időintervallum hitvitái öt évvel később, a *Kalauz* védelmében születtek, az azt támadó írásokra feleletül (*Az calvinista prédikátorok tüköre*, 1614, *Az igazságnak győzedelme*, 1614). *Az calvinista prédikátorok tüköre* című munka Lethenyi István név alatt jelent meg,²² ez a magyar nyelvű vitairatok közül Pázmány első álnéven megjelent írása. Ugyan volt Pázmánynak ilyen nevű tanítványa, ám a szerzőség ebben az esetben nem kérdéses, Lethenyit kizárja fiatal kora, Pázmányt pedig erősítik a tartalmi elemek, valamint az is, hogy a második műben (*Az igazságnak győzedelme*) elismeri ennek a szerzőségét. Az Alvinczivel való polémiáknak az az érdekessége, hogy a másik oldalról egyetlen mű sem maradt fenn. A tartalomra Pázmány idézeteiből lehet következtetni. Alvinczi munkája, amire Pázmány felelt, név nélkül jelent meg, a szentek tiszte-

19 PÁZMÁNY Péter, *Alvinczi Péternek sok tévovázó kerengésekkel és cégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni szelídséggel való megrostálása*, 1609, kiad. BÁTHORY Orsolya, Pázmány Péter művei 9 (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 100–112.

20 HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 102.

21 BALÁZS Mihály, „Az *Öt szép levél* 1609-ben”, in BALÁZS Mihály, *Felekezeti és fikció*, Régi magyar könyvtár tanulmányok 8, 193–216 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006); PÁZMÁNY Péter, *Öt szép levél* (1609), *Öt levél* (1613), kiad. HORVÁTH Csaba Péter, a latin idézeteket ford. BÁTHORY Orsolya, Pázmány Péter művei 10 (Budapest: Universitas Kiadó, 2019), 266–274.

22 *Az calvinista predikátorok igyenes erkeolcseu tekelletességének tevkore, melyet az Felfeoldeon nyomtatot Lelki orvossagnak eleol járo beszédébeol szerzet Lethenyi István*. Becsben, MDCXIV; RMNy 1983, 1060.

letét és segítségül hívását igyekezett cáfolni.²³ Ezt a kérdéskört Pázmány már többször kifejtette, alaposan körüljárta már a *Keresztyéni feleletben* is, a *Kalauzban* pedig külön könyv szól a témáról (XIII.). Nem is erre reagál legfőképpen, hanem Alvinczi *Kalauzt* támadó előszavára. Erre az írásra Alvinczi hamar válaszolt,²⁴ ez a vitairat szintén nem maradt fenn, csak Pázmány újabb válasza, *Az igazságnak győzedelme*.²⁵ Pázmány egyértelműen utal Alvinczi durva hangvételű sértéseire,²⁶ ez lehet a magyarázata a mű végén szerepelő Alvinczit gúnyoló xénia-ciklusnak. A munka nyomdába adásánál és a végső korrektúrázásnál már nem lehetett jelen Pázmány, mivel az év végén Rómába utazott, ezért Balásfi Tamásra bízta a kötet végső átnézését.²⁷

3. Kálvin ellen

Az 1609-es évben írt *Az nagi Calvinus Ianosnac hiszec egi Istene* című írás²⁸ időben a két Alvinczi-irat között jelent meg. Ebben az esetben nem egy ember ellen szól, hanem Kálvin legfőbb műve, az *Institutio Christianae religionis* ellen írta. Az első vitairatnak mondható *Tíz bizonyosságban* még a két nagy egyházalapító reformer közül Luther életét és munkásságát vette górcső alá és igyekezett cáfolni. Néhány évvel később viszont

23 *Lelki orvosság* (Kassa [?], 1614); RMNy 1065. Vö. HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 111–112.

24 RMNy 1983, 1064.

25 PÁZMÁNY Péter, *Az igazságnak gyeozedelme, melyet az Alvinci Peter Tevkeoreben meg mutatot Pazmany Peter* (Pozsony, 1614); RMNy 1078.

26 „Vallyon Alvinczi, neveztelek-é én valaha tégedet disznónak? kurvának? pelengér alá valónak? paráznának? világ latrának? verő-ártánynak? Genyetségnek? Hitetőnek? Bolondnak? Pokolból származottnak? Te pedig orczátlán nyelveskedéssel (mint ha most-is az alvinczi pajkosok-közöt vólnál) mind ezeket és töb hozzád illendő rútságokat kérődöl reám; sőt ezeket (phui бүдös szájú) islógoknak nevezed. Mégis az te Tüköröd keresztyéni szelidségben zabállott áll-orczában öltötet tégedet.” PÁZMÁNY Péter, *Csepregi mesterség, az-az: Hafenreffernek magyarrá fordított könyve eleiben függesztett leveleknek czégéres czigánysági és orcza-szégényítő hazugsági*, s. a. r. RAPAICS Rajmond (Budapest: k. n., 1900), 1–25. – PÁZMÁNY Péter, *Az calvinista predikátorok igyenes erkölcsű tekkéletességének tüköre*, s. a. r. RAPAICS Rajmond (Budapest: 1900), 27–45. – PÁZMÁNY Péter, *Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmány Péter*, s. a. r. RAPAICS Rajmond (Budapest: k. n., 1900), 47–114. – PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szégyenvallás, az-az rövid felelet, melyben az csepregi hívságoknak köszegi töldalékit verőfényre hozza Pázmány Péter*, s. a. r. RAPAICS Rajmond (Budapest: 1900), 115–249. – PÁZMÁNY Péter, *Rövid felelet két calvinista könyvecs-kére, melyeknek egyike okát adgya, miért nem felelnek az calvinista predikátorok az Kalauzra, másika Itinerarium catholicumnak neveztetik*, s. a. r. SZÉKELY István (Budapest: k. n., 1900), 251–302. – PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos okok, melyek erejétül viseltetvén sok fő ember, mind ennek előtte, mind e napokban-is az új-vallások töréből ki-feslett és az római ecclesiának kebelébe szállott*, s. a. r. KISS János (Budapest: k. n., 1900), 303–342. – PÁZMÁNY Péter, *A Sz. Írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskek*, s. a. r. DEMKÓ György (Budapest: k. n., 1900), 343–469. – PÁZMÁNY Péter, *A’ setét hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője, mely útban igazittya a’ vittebergai academiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a’ Kalauzra*, s. a. r. KISS János (Budapest: k. n., 1900), 471–823. – A továbbiakban: PPÖM 5.

27 Vö. HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 112–115.

28 PÁZMÁNY Péter, *Az nagi Calvinus Janosnac hiszec egy Istene, az az: az Calvinus ertelme szerent valo igaz magiarazattia az Credonac mely, az Caluinus tulaidon könyueiből hyuen, es igazán egybe szedetttetet, az caluinista atiafiaknak lelki eppületekre, es vigasztalásokra*. S. T. D. P. P. (Nagyszombat, 1609); RMNy 1983, 984.

már világosan látszott, hogy Magyarországon és Erdélyben – katolikus szempontból – talán még veszélyesebb a református, kálvini irányzat, ugyanis jóval nagyobb számú követőre tett szert, mint a lutheranizmus, ez indokolta a Kálvin főműve elleni iratot.

Pázmánynak ez a műve azért is keltett megütközést a kortársakban, mert korábbi műveihez képest szokatlan, új narrációs megoldást választott. Nem a megtámadott, cáfolni kívánt mű struktúrája mentén haladt – hiszen ebben az esetben többkötetes munkát kellett volna megírnia –, hanem hatásosabbnak, figyelemfelkeltőbbnek tartotta, hogy a tanítót és a tanítást is egyszerre célba vevő szöveget hozott létre azzal, hogy a mű középpontjába a *Credót* állította. A kereszténység egyik legfontosabb imaszövege a hitvallás, a *Credo*, amelynek az elmondásával a hívő kinyilvánítja az adott felekezethez való tartozását. Az ennek a szövegére épülő vitairatát Pázmány tizenöt részre osztotta. Ebből az első tizenkettőt nevezi a *Credo* ágazatainak, azaz az apostoli hitvallást tizenkét részre, állításra, mondatra bontja, és ennek megfelelően egy-egy mondat, ágazat magyarázatáról szól az adott fejezet. Az első ágazat eszerint a *Hiszekegy* első mondata: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, Mennynek és Földnek teremőjében.” Pázmány a *Credónak* nem a nicea-konstantinápolyi zsinaton megfogalmazott hosszabb szövegváltozatát használja, hanem a rövidebb *Apostoli hitvallást*. Mindkét hitvallás mai értelemben háromosztatú, azaz három hitágazatban (articulus fidei) vallja meg a Sentháromság három személyébe vetett hitet. A *Credónak* a protestáns tanítás ellenében való kiforgatása nem Pázmány találmánya. Hasonló eljárással találkozhatunk például abban a Münsterben, 1607-ben megjelent nyomtatványban is, amelyet Bernard Dörhoff adott ki, s amely a helyi jezsuita gimnázium poétai osztályának műveit tartalmazza és a címe: *Credo Calvinisequarum*.²⁹ Talán ez a kis füzet adta az ötletet Pázmánynak, hogy a *Credo* ágazataira építse a mondanivalóját, illetve hogy a retorika eszközeivel visszajára fordítsa Kálvin *Credóját*.

Az *Az nagy Calvinus Ianosnak hiszec egy Istene* című vitairatról a szakirodalomban általánosan elterjedt az a vélemény, hogy Pázmány a szövegkörnyezetből kiragadott idézetekkel elferdíti Kálvin eredeti mondanivalóját.³⁰ Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezt a közkeletű vélekedést felül kell vizsgálni, nagyon könnyen tévútra viheti ugyanis a felületes szemlélőt, ha csupán azt veszi tekintetbe, hogy a pázmányi idézetek mely kálvini szavakból állnak össze, és nem ügyel a szöveg jelentésének egészére. A végkövetkeztetésünk ugyanis az, hogy általánosságban kijelenthető: Pázmány bizony nem ferdíti el Kálvin

29 Vö. BÁTHORY Orsolya, „Pázmány Péter Az nagy Calvinus Jánosnak *Hiszekegy Istene* című vitairatának előképe”, in *Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában*, szerk. SZELESTEI N. László, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 28, 7–28. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport–Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2020).

30 Sík, *Pázmány Péter...*, 113–114; *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 132; JÁNOSSY Imre, „Kálvin idézetek Pázmány Péter műveiben”, *Református Egyház* 30, 5. sz. (1977): 97–102, 101. Korábban magam is így láttam: AJKAY Alinka, „»Calvinus megvallja«: Pázmány Kálvin-hivatkozásairól”, in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás és IMRE Mihály, *Loci memoriae Hungaricae* 7, 267–275 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 267–269, azonban a kritikai kiadásban elvégzett részletes szövegvizsgálat alapján más következtetésekre jutottam.

eredeti állításait, hanem végig tartalmilag pontosan idézi, a legvégső torz *Credót* leszámítva, érvelésében nincs logikai csúsztatás. Pázmány művének szinte minden lapján idézi a kálvini *Institutio* valamelyik részét, azaz javarészt végig hivatkozásokból áll, amelyek tipográfiailag is elkülönülnek a többi szövegtől, dőlt betűvel vannak szedve. Pázmány igen nagy számú olyan idézetet használ, amelyben szó szerint veszi át Kálvin szövegét. Ezeken túl még a pontos idézetek kategóriájába sorolhatók azok a szövegátvételek, amelyekben Kálvin eredeti mondatait rövidítve, az általa lényeges jelentésmódosulást nem okozó szavakat elhagyja, és csak a mondat tömör lényegére ügyelve idéz. Ebben ragadható meg talán leginkább Pázmány idézési technikájának sajátossága a kálvini szövegek esetében: elsősorban rövidít, mintha a hosszan kifejtett állítások kivonatát készítené el, csak a lényeget foglalva össze. Ez a jellemzés még azokra az esetekre is érvényes, amelyeknél első látásra úgy tűnik, hogy Pázmány meglehetősen távoli szavakból rakja össze az általa alkotott mondatot, ha azonban a végeredményt összevetjük a hosszabban megfogalmazott eredetivel, a legtöbb esetben azt tapasztaljuk, hogy a mondat tömörítésével, rövidítésével nem változott meg az állítás valódi tartalma. Pázmány korábban nem alkalmazta azt a hivatkozási módszert, hogy az eredeti szövegkörnyezetéből kiragadjon nemcsak mondatokat, hanem olykor mindössze néhány szót, és ezáltal alkosson idézetet, ám még ezzel a technikával sem formálja át jelentősen – néhány esettől eltekintve – Kálvin eredeti szövegét.³¹

4. A nyugat-dunántúli evangélikusok ellen

1613-ban Pázmány megjelentette az *Isteni igazságra vezérlő Kalauz* című, első kiadásban is majdnem ezeroldalas főművét. Hargittay Emil többször elmondta és megírta, hogy Pázmány miért tekinthető kis túlzással „egy műves” szerzőnek.³² A *Kalauz* első kiadásába beledolgozta szinte valamennyi korábbi művét, így lett ez a munka Pázmány legnagyobb szabású polémiája. A *Kalauz* megjelenése után pedig azokkal vitázott, akik megtámadták ezt az írást. Ezek is csoportokba rendezhetők, mindjárt az első hitvitabokor (*Csepregi mesterség*, 1614, *Csepregi szegényvallás*, 1616) tagjai az úgynevezett csepregi iratok. Ugyanis a *Kalauz* megjelenése arra sarkallta a protestáns felekezetek tudósait, hogy egyrészt cáfolatot írjanak ellene, másrészt részletesen és világosan megfogalmazzák a saját hittételeiket, elveiket, amely kezdetben inkább a már meglévő külföldi munkák fordításait jelentette. Zvonarits Imre csepregi evangélikus prédikátor 1614-ben lefordította Matthias Hafenreffer tübingeni teológus *Loci theologici, certo methodo ac ratione in tres libros tributi* (Jena, 1601) című művét.³³ Az ajánlás Nádasdy Pálnak szól, akinek maga a fordító adta négy évvel korábban az eredeti művet.³⁴ Az ajánlást köve-

31 Vö. PÁZMÁNY Péter, *Calvinus hiszekegy Istene, 1609*, kiad. AJKAY Alinka, Pázmány Péter művei 12 (Budapest: Universitas Kiadó, 2021).

32 Legutóbb: HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 222.

33 Matthias HAFENREFFER, *Az szent irasbeli hitvnek agának bizonyos moddal es renddel, három könyvekre való osztása*, ford. ZVONARITS Imre (Keresztúr, 1614); RMNy 1983, 1072.

34 „Eszem az könyvechket Nagysagos kegyelmes Vram ez előtt maid negy esztendőuel, akkor, mikor Nagysagod it Chöpregeben egy ideig lakuan kegyelmessen egy nehanyszor meg latogatot volna az Nagysagod

tő *Praefatiót* Sármelléki Nagy Benedek kőszegi iskolamester írta, s ebben támadta meg Pázmány *Kalauzát*, mivel Pázmány Hafenreffer ellen is írt. A hatoldalas írásnak mindössze az első fél oldala szól a könyv hasznáról és a fordító fáradságos munkájáról, a fennmaradó öt és fél oldal pedig Pázmány ellen íródott.

Leg inkább pedig erre mast engem ez kesztet, miuel hogy az ü nem regen ki bocsattot nyul szüüü, es regen sok izben meg futamtatot KALAVZABAN ez HAFENREFFERVS kereszten tökelletes fő tudos Doctortis rutalmas karomlassal gyalaza, es aszt költe rea, hogy ebben az ki nyomtattot könyueben, Luther Martonnal egyetemben, tagatta az Leleknek halhatatlansagat.³⁵

Ez a Hafenreffer személyét érő legfőbb – és tulajdonképpen egyetlen – sértés, ugyanis az itt idézett *Kalauz*-citátum az egyetlen hely, ahol Pázmány említi a tübingai tudóst.³⁶ Nagy Benedek a Pázmány elleni további vádjait három pontban foglalja össze: „1. Mert hamissan gyalaz minket hitünkben, es életünkben. 2. Nem igazan bizonyet ellenünk az irasokkal. 3. alattomba veszedelmes dolgokra tanet.”³⁷ A *Kalauzt* még három esetben idézi, először Luther tanításával szemben, amikor Pázmány azt mondja, hogy Luther bujaságra tanít; másodsor Luther származásával kapcsolatosan, majd végül a kálvinistákkal kapcsolatosan, akikkel Nagy Benedek szerint Pázmány cimborál titkon, hiszen „ü is az Caluinistak taboraban be szökik, es meg tagadgya az mindenható Ember Christust”, sőt egyenesen azt mondja róla, hogy „az Caluinistak Pribekiue let”.³⁸ A *Praefatiót* egy tízoldalas *Protestatio* követi, amelyben a nyugat-dunántúli evangélikusok mindenekelőtt határozottan kinyilvánítják elkülönülésüket mind a katolikusoktól, mind a reformátusoktól. Majd rátérnek a fő sérelmükre, nevezetesen hogy „nem regen amaz karomlassal nyelvet föl fegyverkeztető Goliat az ő pokolra vivő kalauz konyueben cselekedet”.³⁹ Azért is protestálnak a magyar nemzethez, hogy a káromló írások ellenére meg ne botránkozzék senki személyükben és tudományukban. Az iratot öten írták alá: Klaszekovich István, Téthényi Dániel, Temper Balázs, Zvonarits Mihály és Pithyraeus Gergely.

böchületes uduara nepeuel egyetemben, az en hazamnal attam vala Nagysagodnak.” Uo., [A4v].

35 Uo., [B1v].

36 PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Igazságra-vezető Kalavz* (Pozsony, 1613); RMNy 1983, 1059; „Egy Matthias Hafenreffer Tübingai Doctor, 1603. Esztendőbe, nagy rosz otromba könyvet írta, *De Locis Theologicis*; és jollehet azt tanította egy felől; hogy, az Emberek Lelke halhatatlan: de más felől néki kerül's azt vitélyt; hogy, az Emberek lelkeis; firfiú magból, és anyától nemzettetik: *Ego posteriorem sententiam amplexor, quae Animam humanam, una cum corpore, ex parentibus propagari concludit*. Es ezt, Hét balgatag bizonyossággal támogattya, mellyeket nem méltó elő hoznunk, mivelhogy csak az gyermekekis, az kik küszöbrül köszöntötték az Filozofiát, könnyen meg fejthetnék.” Pázmány szó szerint idézi Hafenreffert, vö. *Loci Theologici*, 236.

37 HAFENREFFER, *A szent irasbeli hitvnk againak...*, [B2v].

38 Uo., B3r–[B3v].

39 Uo., C1r.

Pázmány még ugyanebben az 1614-es esztendőben megjelenteti válasziratát Szyl Miklós álneven.⁴⁰ Az előljáró levélben ugyanannak a Nádasdy Pálnak ajánlja művét, mint Zvonarits a fordítását, alaposan fölprókázva ezzel ellenfeleit. Ezután következik a könyvben lévő dolgoknak summája. Ebben Pázmány kifacsarja Hafenreffer nevét (Hat-fél-réf embernek nevezi), akinek lefordította a napokban az írását egy csepregi prédikátor, s amely könyv elé „czégér gyanánt, rút hosszú toldalékokat ragasztottak ennihányan; mellyekben, azon tördönek, hogy az Igaz hitre vezelő Kalaúz körül csiripeluén, ennek hitelét, és böcsülletit, az Romaj hitnek meltsóságúal egyetemben, meg kisbecsék, és gyalázzák”.⁴¹ Pázmány ugyanúgy négy részre osztja a válaszát, ahogyan Nagy Benedek négy pontban foglalta össze a vádjait, tehát ebben a vitairatában követi a korábbi válaszpolemiák struktúráját. De nemcsak Nagy Benedeknek válaszol, hanem már Zvonarits ajánló levelének állításait is pontról pontra cáfolja. A fiatalabb Nagy Benedekről rendkívül lelkisínylően nyilatkozik: „*Nem igaz* uymond az mi Soczenk, *hogy Luther tagadta az lélek halhatatlanságát*. Hök Vram fia: mit mondasz a Luther írásából elő hozot mondásra? Tács fel szádat, lássuk mi sül ki belölle. De erre Soczenk csak fülel, mint egy bagoly, és halgat.”⁴² Majd azzal folytatja, hogy „Hafenrefferrül oly itületben vagyon az Kalaúz, [...] hogy az ember léleke *az szeulékteul nemzettetik. Az ember leleke az testel eggyeut az Atyáktúl származik*. It elsőben ugyan taitekozik sziaia az sok rút szitok miá Soczenknak. Szitkait tarcsa magának: azokra szitokkal kellene meg felelni, de nincs keduem az morgáshoz: magához hasonló morgó társot keressen.”⁴³ Itt már Zvonarits fordítását használja, a margón pontosan megadja az oldalszámot. Majd ismét Nagy Benedekre tér vissza, aki a *Kalauzra* hivatkozva értelmezi Pázmány mondatait, amire viszont azt mondja: „Nem tudom hon kaptad ezt az Argumentomot, mert az Kalaúzban ielensége sincs ennek. Ha iámbor vagy, ne fogd másra az magad esztelenségét.”⁴⁴ Ezután a halhatatlan lélek származásának teológiai magyarázatába kezd, ezzel cáfolva Hafenreffert. A *Kalauzban* valóban mindössze egyetlen mondat erejéig foglalkozott vele Pázmány, itt most alaposabban kielemez a tübingeni teológus mondatait, immár végig a magyar fordításra hivatkozva. A vitairat 3. részében rátér a Luther ellen felhozott vádakra, elsőként is, hogy Luther az ördög csinálmánya-e vagy sem. Itt azért bizonyára érezhette Pázmány, hogy ez milyen durva sértés, azzal magyarázkodik, hogy mindezt csak *olvasta* (a *Kalauzban* utal is ezekre a művekre), és nem állította, és akinek esze van, tudhatja, hogy mi az igazság. Az utolsó részben a kálvinistákkal való cimborálás vádjára felel.

A válasz nem várat sokáig magára, egy évvel később, 1615-ben megjelenik Nagy Benedek és Zvonarits Imre közös munkája, a *Pázmány Péter pirontsági*.⁴⁵ Ez már jóval vas-

40 PÁZMÁNY Péter [Szyl Miklós], *Csepregi mesterség, azaz Hafenreffernek magyarrá fordított könyve eleiben függesztet leueleknek, czégéres czigánysági, és orcza-szégyenítő hazugsági* (Bécs, 1614); RMNy 1983, 1061.

41 Uo., 6.

42 Uo., 33.

43 Uo., 34.

44 Uo., 35.

45 ZVONARITS Imre és NAGY Benedek, *Pazman Peter pirontsagi. Az az: azokra az szitkos karomlasokra, es orczatlan pantolodasokra, mellyeket Szyl Miklos neue alat Hafenreffer tudos Doctornak könyve eleiben füg-*

kosabb kötet, 333 oldalas és már nem imakönyv méretű, hanem negyedré. Az ajánlásban (Nádasdy Tamásnak és Pálnak) világossá teszik, hogy „az Syrenes szauu, de Aspis mergü Pazman Peter”⁴⁶ ellen ragadtak tollat, akinek volt képe szintén a Nádasdyaknak ajánlani az írását, és aki az „ö potrohos Kalauzzaban, sem ő Nagysagarol, sem az alatta valo Tanettokrol böcziületesen nem emlékezik, hanem inkább az hol szeret teheti, mosdatlan orczauul karomkodik.”⁴⁷ Jelen dolgozat keretein belül nincs mód ennek a hosszú vitairatnak a részletes elemzésére, ismételten megpróbálják Pázmány elveit és mondatait cáfolni, majd a kötet végén három gúnyverset is olvashatunk Pázmányról és egyet a *Kalauz*ról.⁴⁸

Pázmány a következő évben, 1616-ban Prágában nyomtatta ki válasziratát *Csepregi szegyenvallás* címmel.⁴⁹ Ezt a 283 oldalas kicsi, nyolcadré méretű könyvecskét már a saját neve alatt jelenteti meg. Az előljáró levélből megtudjuk, hogy mi is e könyv létrejöttének története. Pázmány már az első mondatában – in medias res – Luthert idézi a *Kalauz*ból, aki a lelkünk halhatatlanságát csak a pápa „kamoraszékin tojtott iszonyatos szörnységnek” nevezi.

Azt vettem vala e mellé, hogy az mostani Martinista Tanítók sem mesze estek fájoktól. Mert alattomban vermet ásnak az mi lelkünk halhatatlanságának, midőn azt hirdetik Hafenreffer után, hogy nem az Isten teremti vyonnan fogantatásunkban az Okos lelket, hanem, valamint egy Ló más Lovat nemz, ugy az embertülis, testestül, lelkestül származik az ő magzattya.⁵⁰

Pázmány leírja, hogy a *Kalauz* megjelenése után lefordították Csepregen Hafenreffer művét, és

hogy az bűdös bor, czégér nélkül ne maradna, az könyv eleiben, valami szakadozott tóldaléket függesztének, melyben az én írásomon kezdének szegezgetni. Mingyárt válasszok lön: és hevenyében torkokra vereték éretlen kérődések. Most azért viszontag, két Morgó [...] egybe czimborálván, valami szurkos pappirossat, undok téntával, olvashatatlan rút bötükkal, éktelen és tisztességbeli ember szájából ki férhetetlen rút morgásokkal,

gesztet leuelek ellen, all-orczassan ki bocziattot vala: derek felet. Melyben, nem chak az csepregi Mestersegnek neuzet nyelues czielcziaipasi, torkaban verettetnek, de meg az ő Cziauargo Kalauzaanak, csintalan fartellij, es hazug czigansagijs röuid bizonyos ielekből, mint egy vilagos tükörből, ki nijlatkosztatnak, Irattatot az együgyűeknek Hasznokra, es Az mi magunk artatlansaganak tiszta mentsegere (Keresztúr, 1615); RMNy 1983, 1091.

46 Uo., [3].

47 Uo., [3–4].

48 A hitvitabokorról bővebben: AJKAY Alinka, „»Morgók nyelvessége« – Pázmány és a nyugat-dunántúli evangélikusok”, in *A dialógus formái a magyar régiségben*, szerk. FARMATI Anna és GÁBOR Csilla, Egyetemi füzetek 45, 69–82 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2020); DOI: 10.36373/em-2021-3-10.

49 PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szegyenvallás. Az az reovid felet, melyben az Csepregi hiusagoknak, Köszegi tóldalékit, verőfényre hozza* (Prága, 1616); RMNy 1983, 1120.

50 Uo., 1.

be mocskolván, en ream, mint fel töt tárgyokra, mesterségeknek szokott nyilaival, szitokkal, és hamissággal, lövöldöznek.⁵¹

A következő bekezdésben Pázmány maga is elismeri, hogy a Zvonarits Imre és Nagy Benedek által írt *Pázmán Péter pírónsági* című könyv *Kalauz*-felelet. Az már egy másik kérdés, hogy igaz vagy hamis, méltó vagy trágár, derék vagy csak csiripelő, ugyanis a népség arról keveset gondolkodik, elegendő, ha elmondhatják, hogy van feleletük. Persze azért hozzátesszi: „Hogy azért mindenkéül nyilván légyen, hogy nem Oroszlány ordítás, hanem szél indító rivás az Morgók nyelveskedése”.⁵²

Nagyon érződik az egész kötet szövegén, hogy Pázmány igazán haragra gerjedit, szó nincs itt már az ugyan kissé lekezelő, ám mégis joviális, szarkasztikus hangnembről, amely még a *Csepregi mesterséget* jellemezte, itt minden téren kőkemény teológiai érveléssel és jelentős jegyzetapparátussal veri vissza az ellenfelek támadásait pontról pontra. Ki is mondja, hogy ha

valami derék dölgot vettek volna eleikben az én baynakim, és abban tudos emberhez ilendő bizonyságokkal viaskodtak volna, kedvem volna nékemis az íráshoz. De hogy egy vagy két gaz embernek enyelgésin, és merő sült bolond álmadozásin kel akadoznom, vagy türöm, vagy tagadom, de nem szinte gyönyörködöm benne.⁵³

Mindebből láthatjuk, hogy a *Kalauzra* elsőként a lutheránusok válaszoltak kétszeresen is, egyrészt az első cáfolatot Nagy Benedek írta, másrészt a wittenbergi tudósoknak elküldendő latin fordítást is ők készítették el. Valószínűleg többen fordították, ezek közül lehetett az egyik Nagy Benedek. Ennek a latin fordításnak a segítségével írja majd meg Fridericus Balduinus wittenbergi tudós a maga *Kalauz*-cáfolatát, *Phosphorus veri catholicismi* címmel 1626-ban.

A kálvinisták *Kalauzra* adott első fennmaradt válasza tulajdonképpen Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordítása, amely 1624-ben jelent meg. Arra, hogy Szenci fordítása a *Kalauzra* adott válasz, már többen, Jánossy Imre, Szabó András, Vásárhelyi Judit és Viskolcz Noémi is felhívták a figyelmet.⁵⁴ Mindezt legékesebben a címlapok (különösen az *Institutio* címlapszövege) és Szenci Molnár ajánló levele bizonyítja. Ebben kifejti, hogy azért kezdett bele a munkába, mert „az Antichristusnac Béresi, az kic lelki esmeretec ellen az igazsagnac rágalmazásával, utálatos hazugságockal; szörnyű gyunyolodásokbol forralt könyveckel keresnec Ersekséget, püspökséget, és praepostságot, kap-

51 Uo., 2.

52 Uo., 6.

53 Uo., 233.

54 JÁNOSY Imre, „Kálvin idézetek...”, 101; SZABÓ András, „Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása”, in SZENCI MOLNÁR Albert, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás. Hanovia M. DC. XXIV.*, Bibliotheca hungarica antiqua, 31–51 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézete–OSZK, 2009), 33; P. VÁSÁRHELYI Judit, „Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordítása”, in uo., 5–29, 8; VISKOLCZ Noémi, „»Vagyon egy kis Varos Moguntian innen.«: Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben”, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 11 (2005): 62–98, 77–79.

dosnac ki ez Calvinus Institutiojából és egyéb írásiból némelly czonkitott mondásokat, az mellyekből iszonyu káronkodásokat koholnac”.⁵⁵ Szenci Molnár Albert fordítását ismerte Pázmány, válaszolt is rá 1626-ban.⁵⁶

5. Balduinus ellen

A *Kalauzt* tíz év elteltével – 1623-ban – újra kiadja, miután jelentősen átdolgozza, többek között az újabb polémiákat is felhasználja. Ez lesz majd a végleges változat, az utolsó 1637-es kiadásban már ehhez képest nincs terjedelmileg jelentős változtatás. Tehát az elsőbe minden korábbi vitairatát beledolgozza, aztán válaszol az ezt ért támadásokra, majd a másodikba beledolgozza a közben megjelenő iratokat és átdolgozza a korábbiakat, aktualizálja az egész szöveget.

Még az 1613-as *Kalauz*-kiadáshoz tartozik a *Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* című 1627-ben megjelent vitairat. Ez a válasz Balduinus egy évvel korábban megjelent *Kalauz*-cáfolatára (*Phosphorus veri catholicismi*, 1626). A wittenbergi lutheránus professzor, Fridericus Balduinus (Friedrich Balduin) a *Kalauz* megjelenését követően tizenhárom évvel később válaszolt, miután a nyugat-dunántúli evangélikusok lefordították neki latinra Pázmány munkáját és kiküldték Wittenbergbe. A negyedrért méretű válaszirat több, mint 1200 oldalas, latin nyelvű.⁵⁷ Pázmány erre válaszol a maga majdnem ötszáz oldalas, magyar nyelvű könyvével.⁵⁸ A címében is utal Balduin művére (phosphorus: ’hajnalcsillag’), az eredeti mű és a viszontválasz terjedelméből is látszik, hogy mindkét szerző fontosnak tartotta a disputációt. A *Setét hajnalcsillag* sajátos helyet foglal el a pázmányi kontroverz írások sorában már csak azért is, mert ez Pázmány válasza az őt ért legkomolyabb bírálatra, hiszen Balduin az egész *Kalauzt* próbálja tételesen cáfolni, ezzel is erősítve, hogy a protestánsok vitairatnak tartották ezt a művet. Legutóbb Hargittay Emil hívta fel a figyelmet a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött *Setét hajnalcsillag*-példányra, amely Pázmány számos kéziratos bejegyzé-

55 *Kereszteni Religiora es igaz hitre valo tanitas. Mellyet Deakul irt Calvinus Janos. Es osztan Franciai, Angliai, Belgiai, Olasz, Német, Czeh és egyéb nyelvekre fordítottanak: Mostan pedig az Magyar nemzetnek Isteni Igasagban való épületire Magyar nyelvre fordított [...] Hasznos és bővséges Registromockal egyetemben* (Hanau, 1624); RMNy 1983, 1308, A3 r–A3v.

56 PÁZMÁNY Péter, *Az Sz. Írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskek* (Bécs, 1626); RMNy 1983, 1351. Az ajánlólevélben írja: „Sem hitelesbet, sem tudománnyal és diszes elmével bővelkedőbbet nem ismerek vezérid-közzül Calvinus Jánosnál. Azért ennek írásiból akarom fő-képpen bélyegezni vallásodat: kivált-képpen pedig a keresztyéni oktatásról írt könyvet hozom elő, mivel ezt minap magyarrá-is fordították, úgy hallom” – PPÖM 5, 351–352.

57 Fridericus BALDUINUS, *Phosphorus veri catholicismi. De via papatus et viam regiam ad ecclesiam vere catholicam et apostolicam fideliter monstrans, facemque praelucens legentibus Hodegum Petri Pasmanni olim Jesuitae, nunc cardinalis ecclesiae Romano-papisticae* (Wittenberg, 1626).

58 PÁZMÁNY Péter, *A setet hajnal-csillag-utan budoso luteristak vezetője. Mely utba igazította a’ Vittebergai Academicanak Fridericus Balduinus-által ki-bocsátott feleletit a’ Kalauzra Pazmany Peter Esztergami Ersek irta* (Bécs, 1627); RMNy 1983, 1376.

sét tartalmazza.⁵⁹ Figyelemre méltó, hogy Pázmány tudatosan magyar nyelven válaszol a latin műre:

És jóllehet Deákul-is tudok, de mivel a' *Kalaúzt* a' Magyarokért Magyarúl írtam, annak őltalmát-is Magyarúl akarom írnyia, Nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert, ha másnak szabad a' Magyar könyvre Deákul felelni; engem sem tilthat senki, hogy Magyarúl ne írjak a' Deák könyvre.⁶⁰

Amikor Balduinust idézi, lefordítja az idézeteket, az eredetire pedig a margón hivatkozik. Ennek a polémiának a hangneme jóval tárgyyszerűbb, mint a hazai vitapartnerekkel szembeni iratoknak, bár Pázmány ebben sem kíméli ironikus, gunyoros megjegyzéseitől vitapartnerét. Pontról pontra válaszol Balduinnak, mivel amaz az 1613-as *Kalauzra* felel, Pázmány válasza is ezt követi strukturálisan, de már az 1623-as bővített változatot is figyelembe veszi.

6. Pécsváradi ellen

Pázmány egyik legfőbb módszere a vitázásban: mindig az övé kell, hogy legyen az utolsó szó, semmit nem hagy válasz nélkül. Ezt illusztrálja a Pécsváradi ellen írott két vitairat is: *Jó nemes Váradnak* (1630); *Okok, nem okok* (1631). Pécsváradi Péter 1625-től volt Váradon református prédikátor. Pázmány 1626-ban kiadott *A Sz. Írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* című munkájára Pécsváradi 1629-ben válaszolt egy több mint kilencszáz oldalas könyvvel.⁶¹ Erre jelentette meg feleletképpen Pázmány a *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című vitairatát egy évvel később. A kötet érdekessége, hogy nem a saját neve alatt adta ki, hanem Sallai István plébános neve és alakja mögé rejtőzve.⁶²

Az álnévhasználat nem idegen Pázmánytól, vélhető okát Fraknoi Vilmos fogalmazta meg, nevezetesen, hogy ezzel Pázmány azt kívánta demonstrálni, nem egyedül vesz részt ebben a küzdelemben, egész seregnyi katolikus hitvitázó harcol az igaz ügyért.⁶³ A Pécsváradi Péternek írt két viszontválaszt nem lehet, illetve nem érdemes külön tárgyalni, a második válaszirat (*Okok, nem okok*, 1631) szorosan összefügg az el-

59 Vö. HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 137–148.

60 PPÖM 5, 480.

61 PÉCSVÁRADI Péter, *Pecs-Varadi Peternek, varadi lelki pasztornak feleleti Pazmany Peternek, esztergami erseknek ket könyvetskeire, melyeket az Szent Irasrol es az Anyaszent-egyhazrol irt, es Bihar var-megyének dedicalván MDCXXVI eszetendöben kibocsatott* (Debrecen, 1629); RMNy 1983, 1427.

62 [PÁZMÁNY Péter], *Io nemes Váradnak gyenge orvoslása, mellyel Sallai Istvan pap, püspöki plebanos, gyógyitgatty, Farkas-marásból esett sebeit Bihar-Vár-megyének, es őltalmazza a' Szent Írásról, és Ecclesiáról irt könyvét az esztergami erseknek* (Pozsony, 1630); RMNy 1983, 1485.

63 Idézi PPÖM 5, 4.

sővel.⁶⁴ Nagyon érdekes az itt alkalmazott álneves narratíva, ugyanis mindkét vitairaton keresztül végig, következetesen az elbeszélő önmagát Sallai Istvánként, a védelmezett Pázmányt pedig Érsekként nevezi meg, egyes szám 3. személyben beszélve róla. A második viszontválaszban sem lép ki ebből a szerepből, noha Pécsváradi mindvégig az Érseket, vagyis Pázmányt szólítja meg, kezdő és válaszoló írását is neki címezi, annak ellenére, hogy Sallai neve alatt jelent meg. Ez is megszokott viselkedésminta a polémiákban, például a csepregi prédikátorokkal való csatározás során Pázmány ugyan Szyl Miklós néven jelentette meg az első válasziratát, nem tévesztette meg Nagy Benedeket és Zvonarits Imrét, ők a feleletükben Pázmánynak válaszoltak. Ebben az esetben is Pécsváradi Pázmányhoz intézi a mondanivalóját, noha Sallai néven jelent meg a mű, amire válaszol. A két hitvitabokor és álnévhasználat között annyi a különbség, hogy a csepregi prédikátorokkal szemben a második válasziratnál Pázmány levelet az álarcot és a saját nevében válaszol, Pécsváradival szemben viszont marad Sallai nevével, igaz, nem cáfolja Pécsváradi állítását, nevezetesen, hogy az Érsek írta az első feleletet.

Ennek a két hitvitabokornak az összevetése számos tanulsággal jár, legfőképpen azzal, hogy még inkább megerősíti az olvasóban a Pécsváradi ellen írt vitairatoknál Pázmány szerzőségét, ugyanis stilisztikailag, szófordulataiban a csepregi vitairatokra hasonlítanak leginkább. A szövegek létrejöttének apropója is hasonló: mindkét esetben a kiindulópont Pázmány egy műve (a csepregi iratok esetében a *Kalauz*, a Pécsváradi elleni iratok esetében pedig *Az Sz. Írásról és az Anyaszentegyházról*), amelyet írásban megtámad egy-egy protestáns prédikátor. Erre érkezik Pázmány részéről egy álnéven megjelentetett felelet, amelyeket nem hagynak válasz nélkül a megszólítottak, végül ezekre az újabb polémiákra ismételten válaszol Pázmány. Tehát a kiinduló pázmányi mű után két-két viszontválasz érkezik mindkét oldalról, mindkét hitvitabokor esetében. A különbség annyi, hogy míg a csepregi iratok esetében Pázmány második vitairata a hosszabb, fajsúlyosabb, addig Pécsváradi ellen az első a valódi válasz. A nyugat-dunántúli hitvitabokrot még kiegészíti Balásfi két munkája (egy polémia és egy pasquillus-gyűjtemény), és a kései hitvitabokornál is találunk egyéb műveket, igaz, itt nem ehhez a Pécsváradi ellen írott művekhez kapcsolódnak tartalmilag egyéb iratok, hanem időbeli egybeesés figyelhető meg: az 1631-es év Pázmány hitvitázó munkái esetében ugyanolyan bőséges termést hozó év, mint az 1614-es volt. Ugyanebben az évben két másik polémiája is napvilágot lát, az Illésházy Gáspár ellen íródott latin nyelvű *Dissertatio*⁶⁵ és a Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Évához szóló *Bizonyos okok*.⁶⁶

A *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című vitairatban Pázmány követi a már bevált módszert, átveszi ellenfele argumentációját és arra fűzi fel a saját válaszát, egészen

64 Ezen polémiák kapcsán az álnévhasználatról lásd *Pázmány Péter ismeretlen magyar könyve: Okok, nem okok*, kiad. STRIPSKY Hiador (Budapest: Pázmány-Egyetemi Könyvsajtó, 1937); THIMÁR Attila, „Pázmány Péter, a vitapartner?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103 (1999): 114–127.

65 PÁZMÁNY Péter, *Dissertatio, an vnvm aliquid, ex omnibus Lvtheranis dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus, Scriptura Sacra contineat* (Pozsony, 1631); RMNy 1983, 1520.

66 PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos okok, melyek erejétül viseltetven egy fő ember, az új vallasok töreiből kiféslet: es az romai ecclesianak kebelébe szállot* (Pozsony, 1631); RMNy 1983, 1511.

pontosan a saját 1626-os védelmezett vitaindító írásának a tartalmát és beosztását követi. Ugyanakkor hivatkozásaiiban a legtöbbször szerepelő saját mű a *Kalauz* 1623-as kiadásának vonatkozó szakaszai.⁶⁷ Pécsváradi jó kilencszáz oldalas írására adott válaszát terjedelemben mintegy a harmadára csökkenti, ez is Pázmány jellemző módszere, hogy nem foglalkozik az általa felesleges szócséplésnek tartott fejezetekkel, kizárólag a fontosnak ítélt részekre válaszol. Az olvasónak olybá tűnik, mintha kifejezetten bosszantaná Pécsváradi könyvének hosszúsága, számos epés megjegyzést tesz ezzel kapcsolatosan. (Pl. „Es a' nagy rút potrohos Könyvének dereka, csak szemét, forgács, pozdorja: Mert nem Igazságot, hanem magának nevet kereset ez Irással a' Predikátor; mint-ha ő-is tudna annyit a' bölcsességhez, mint a' Szamár a' lanthoz, hogy im ő-is bé tud mázolni бүдös téntájával egy-néhány Arkos papirossat”, A3r) Pázmány talán abban érzékelteti leginkább a maró gúnyt, hogy megszólított vitapartneréről a könyve elején kijelenti, hogy „a' mely nevet Christus adot a' hamis Tanítónak, csak azzal említem, és *Farkas*-nak nevezem.” (A3r) Innentől kezdve következetesen a polémia végéig Farkasnak nevezi Pécsváradit, még a margón, a Pécsváradi könyvére való hivatkozásokban is (pl. „Farkas, fol. 682.”, 314). A névadásban is hasonlít a csepregi vitairatokra, azokban Morgóknak nevezi a vitapartnerreit.

A kései vitairatokra az áradó barokk nyelv még inkább jellemző, a jelzők és tagmondatok halmozása (pl. a kálvinisták nyomtatása „okosság-nélkül-való csácsogás; szemtelen szitkozódás; nevetséges trágárság; temérdek hazudás; nyelveskedés; majmoskodás; játék; hiuság; tétovázás”, A2r). Pázmány ehhez a választott névhez, a Farkashoz igazítja stilárisan is a mondandóját, egyrészt ennek egyik fő ismérve, hogy a dehumanizált, állatiasított vitapartner kissé ostoba (pl. „semmit észszel, és okkal nem mond a' Farkas, csak szól-beszél, mint-ha hagymázban vólna.”, 10; „Vagy részeg-korában írta ezeket a' Farkas, vagy esze-fordúlt.”, 16; „nem csak hazud a' Farkas, de magát-is arczúl veri”, 17; „Gyógyúlhatatlan nyavalya a' *Persuasio*, mely a' szegény Farkas agyát bé-töltötte.”, 97; „*Canicula* szele ütötte a' Farkas agyát, mikor erre felelt.”, 181; „Ez-is baromság.”, 252; „Sokat nyargal, és szeleskedik a' Farkas, minek-előtte a' dologhoz nyúlylyon.”, 270), másrészt erőszakos, mivel ez a ragadozó életmód a farkasokra jellemző, a *Jó nemes várának* című vitairat egyik fő toposza lesz majd a bárányokat szétszaggató farkas képe (pl. „A' Farkas, csak arra vígyáz, hogy öllye, szaggassa a' bárányokat: magárúl ítül másokat-is.”, 5). A Pázmány által használt igék is, amelyekkel a Farkas beszédét és mozgását jellemzi nagyon plasztikusak, ugyanis a dikciót jelentő szavak egyrészt állatiasak és erőszakosak (ordít, morog, bőfög, agyarkodik, ugat), másrészt ha válaszolnia kellene a komoly ellenérvekre, akkor éppen hogy a hiányukkal szembesülünk (pl. „It a' mi Farkasunk, le-süti fülét, és halgatással ballag ezek-mellől.”, 7; „Ez a' dolognak veleje. De erre egy kukkot sem tud mondani a' Farkas.”, 20). Szintén a dehumanizálást, az állatiasság hangsúlyozását és persze a degradálást szolgálják az olyan jelzők alkalmazása, mint például a „bүдös szájának zaboláját meg-eresztvén” (58), „Illyen бүдös Profetának mint a' Váradi Predikátor, annyit hiszünk mikor jövendöt mond, mint a' Farkasnak mikor ordít.” (231), vagy „Hideget és meleget fű azon бүдös szájból” (256).

67 HARGITTAY, Pázmány Péter írói módszere..., 150.

További érdekessége még ennek a vitairatnak, hogy például arra is találunk benne utalást, hogy Pázmánynak már a saját korában szembesülnie kellett olyan vádakkal, miszerint az *Calvinus hiszekegy Istene* című polémiájában Kálvin szövegéből részenként, szavanként idéz. Ezt válaszolja erre: „Törődik azon a Farkas, (Farkas, fol. 64. in fine.) hogy föltonként hozza-elő az Ersek a *Calvinus* szavait; *hol eleit, hol utóllját, hol közepit ki-harapván*. Nagy dolog, hogy az Ersek, mind le nem írta az *Institutiót*. Hiszem csak azt kellett elő-hozni, a' mi szolgált a' fel-tet célra; bolondság volna, azt-is oda írnia, a' mi nem oda-valo.” (20.) Felemlégeti Pécsváradi Pázmánynak azt a Kálvint dicsérő néhány sorát, amelyet a polémia kezdő, védelmezett *Az Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról* című iratának ajánló levelében ír.⁶⁸ Pázmány hamar lerombolja a dicséretet: „az Ersek azt nem írta *absolute*, általlyában, hogy *hiteles a' Calvinus tanítása*; és hogy ő bölcsebb a' több Pásztoroknál: hanem csak azt írta; hogy *a' Calvinista vezérek-közöt, hitelesbet, bölcseséggel, és díszes elmével bővölködbbet; nem talált Calvinusnál*. Az Eördögök-közöt, *Beelzebub* fejedelem: A' Farkasok-közöt, egyiknek szob bõre vagyon, hogy sem másiknak.” (8.)

A már említett csepregi hitvitabokorral és általában a korábbi Pázmány-művekkel való stílus rokonságot mutatják a hasonló szófordulatok, amelyek Pázmány szerzőségét támasztják alá. Ilyen szófordulat például a „nehéz a dér a békának”, amelyet huszonhárom évvel korábban, 1607-ben használt először Pázmány a *Keresztyéni felelet* című vitairatban.⁶⁹ Ebben a kései polémiában az alábbi szövegkörnyezetbe helyezi: „Mint a' deret a' Békák, úgy a' Szent Irás hohéri, és konkolyozói, nehezen szenvedik, mikor úndok mesterségeket ki-feszegettyük, mellyel a' Sz. Irás fordítását mocskolják.” (48.) A Pécsváradi Péternek szóló második iratban, az *Okok, nem okok* címűben a korábban már idézett csepregi polémiák szófordulataira lehet ráismerni, Pázmány számos esetben használja az ellenfél hazugságaival kapcsolatosan a „torkába verni” szókapcsolatot, ebben a vitairatban például így: „Mert, ha keményen torkotokba nem vernök a' mit orcáztalanul morogtok, azt tudnátok, vagy hogy féltünkben halgatunk, vagy hogy magunkat vétkesnek ismérjük, és azért nem szóllunk.” (6.)

Pázmány *Az Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról* című iratát Bihar vármegyének ajánlotta, az ajánlóban indokolja a vármegyéhez és Váradhoz való különösen bensőséges viszonyát, mivel ez gyermekkorának helyszíne, ahol azóta is sok rokona él. Pécsváradi Péter mint váradi prédikátor főlemlegeti természetesen ezt az ajánlást, s a válasziratokban Pázmány maga is utal rá. Viszont ellentétben az ajánlás pozitív hangvételével, a vitairatokban Pázmány Váradot mint a tévelygés színterét, mint az eltévelyedettek lakhelyét említi. Olyan várost, amelyik sajnos letért a helyes útról: „Im halod Keresztyén Olvasó, minémü esztelen hazugságokkal tölti a' papirost a' Farkas. De tudgya, hogy Váradon mind jó, valami gyalázza a' Papistákat, és azért ily bátor a' hazudásra.” (18.) „Váradon talám helye vagyon efféle bolondságnak: de a' tudós emberek-elöt, ezek nevetségek.” (48.) „Oh bolondság, mely nagy fészket vertél Váradon, a' hol efféle szeleskedés bölcseségnek tartatik!” (61.) „Ezek Váradon, öldhatatlan, fejthe-

⁶⁸ Lásd 56. jegyzet.

⁶⁹ PÁZMÁNY, *Keresztyéni felelet...*, 146.

tetlen bizonyítások: másut káromkodó balgatagságok.” (67.) Esetleg azt is feltételezhetjük, hogy azért éri nagyobb és ismétlődő szidalom magát Váradot, mivel különösen fájó pontja lehetett Pázmánynak a szeretett város protestantizmusa.

Az *Okok, nem okok* című írás feltehetően Pázmány utolsó vitairata.⁷⁰ Jelenlegi ismereteink alapján ebből a műből egyetlen példány maradt fenn, ezt Pannonhalmán őrzik, Stripsky Hiador hasonmás kiadásában jelent meg 1937-ben.⁷¹ Ez már egy viszontválasz, a szöveg közvetlen előzménye Pécsvárad *Kilencz okok*⁷² című irata, amelyet szintén már válaszképpen írt a *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című Pázmány-műre. Pécsváradnak ebből a polémijából nem maradt fenn példány, mindössze annyit ismerünk belőle, amennyit Pázmány idéz, éppen úgy, mint Alvinczi Megrostálásának esetében. Az *Okok, nem okok* meglehetősen rövid terjedelmű vitairat, mindössze tizenöt oldalnyi szöveg, megjelentetésének feltehetően az volt a legfőbb célja, hogy a vitában Pázmányé legyen az utolsó szó. Azért természetesen megfelel Pécsvárad kilenc okára kissé tömörítve, öt részbe elosztva: *Num. I. Az I. II. és III. Oknak rosszaságáról; Num. II. Az IV. Oknak gazsagáról; Num. III. Az V. Oknak oktalanságáról; Num. IV. Az VI. VII. VIII. Oknak kábaságáról; Num. V. Az IX. Oknak fergessége.* Pázmány művéből kiderül, hogy Pécsvárad kilenc okban fejtette ki, hogy miért nem válaszolt a *Jó nemes Váradnak*ra. Erre a nem-válaszra válaszolt Pázmány.

Ebből a rövid szövegből az olvasó megsejtheti, hogy mi is volt Pécsvárad fő sérelme, ami miatt nem akart érdemben válaszolni: „II. Ok. Mert a' Várad Farkast, *nevén nem nevezte az Ersek*. Jobnál job bolondságok. Vallyon az első Írásban, mellyet az Ersek Bihar-vár-megyének ajánlot, említette-e nevedet? Akkor nevezve nem levén, ki-állottál, bajt kezdettél: most csak azért, hogy neveden nem neveznek, cserbe hagyod igyedet, és halgatással ki-mosdasz mindenből. Ertyük mi marja béledet: magadnak keressz nevet: nem törődöl az Igazság keresésben, hanem a' magad nevének hírlelésében.” (3.) Tehát Pázmány úgy véli, Pécsváradit a személyes hiúsága vezérli. Ugyanezt veti a szemére néhány sorral lejjebb, amikor a várad predikátor művéből azt a részt idézi, miszerint Pécsvárad szereti a Farkas nevet, mert ez is azt mutatja, hogy megszagatta és legyőzte az Érseket. Minderre Pázmány annyit mond: „Almot beszéllesz, mellyet magad sem hisz. Efféle maga-vető kérdések, talám ti-nállatok okosság czégéri: de mí-nálunk, bolondság címeri.” (4.) A durvaság, egymás személyeskedő becsmérése is szóba kerül. Ebben a műben is kifejti Pázmány, hogy ő nem használ erősebb kifejezéseket, csak legfeljebb olyanokat, amiket a *Bibliában* is megtalálhatunk, a rá szórt szidalmazásokat pedig mindössze visszadobálja:

Nem tagadom, keményb szóval rivasztottam néha a' Farkast: De ollyat, nem mondtam, kinél súlyosb és gyalázatos *titulus*-sal nem illeti a' Szent Írás, az Igazság-bolygókat:

70 HARGITTAY, Pázmány Péter írói módszere..., 158.

71 Pázmány Péter ismeretlen magyar könyve... Az eredeti mű: [PÁZMÁNY Péter], *Okok, nem okok: mellyekert iria a' varadi farkas, hogy nem méltóztatik tovább az én írásom-ellen tusakodni.* Irta Sallai István pap, püspöki plebános (Pozsony, 1631); RMNy 1983, 1514.

72 RMNy 1983, 1460.

ollyat sem mondtam, kinél rútab szidalmat, és rágalalmazást, nem találtam-vólna a' Farkas irásában. Es hogy a' Farkas fülében titkomat meg-súgjam: mikor kemény szókat írtam feleletemben, egyebet nem míveltem, hanem, haza küldöttem a' mit reánk okádot a' Farkas: az-az, a' minémü kemény szidalmakat reánk szórt Irásában, egybe-szedtem, és haza kültem neki: a' végre, hogy meg-jajdúljon, és maga fájdalomából ismérje, hogy nem kel ollyat reánk kérödni, a' mit maga nem örömet szenvedne. (5.)

Többször is elmondja, mindez azért van, hogy az ellenfél megtapasztalja, hogy milyen fordított helyzetben lenni, és ne mondjon másra olyat, amelyet nem szívesen hallana: „A' töb hasonló nehéz szókat-is, Irasodból szedtem, és azért küldöttem oda a' hol születtek: hogy magad sérelméből ércsed mely jó mást rágalmazni.” (6.)

Az öt fejezetből a leghosszabb a második rész, kétszer akkora terjedelmű, mint a leghosszabb fejezet, az egész szöveg harmadát teszi ki. Ez az az ok, amelyben Pécsváradi haraggal, szidalommal, hazugsággal vádolja Pázmányt, tehát erre válaszol érdemben és hosszan, bár ez sem mentes, ahogy a többi fejezet sem, a maró gúnyolódástól és a személyeskedő megjegyzések áradatától. Például szemére veti Pécsváradinak, hogy nem érti a *Szentírás* szövegét: „Es talám azt tudta a' Farkas, hogy mind egy a' *Diáconus*, és *Decánus*, mivel mind a' két szónak első bötüje *D.* vége pedig, *nus.*” (7.) A mű végén még kitér arra a vádpontra is, amelyben Pécsváradi azt veti az Érsek szemére, hogy nem arra válaszol, amire kéne, amiről az ő munkája szól. Erre azt válaszolja, hogy a feleletében nem akart egyéb vitapontokról írni, csak a Szentírásról és az Eklézsiáról. Ennek a két témának a markáns megjelölése is egy újabb érv lehet Pázmány szerzősége mellett akár. Mindenesre még hozzáteszi némi degradálással, ismételten a dehumanizált, állat módra ide-oda futkosó ellenfél képének megrajzolásával, hogy már unalmas és fárasztó annyiszor elmondani ugyanazt:

Azért, a' hol te másuvá nyargaltál, nem akartam utánad futni: hanem, azt írtam, hogy az nem ide-való dolog [...] a' mit néktek százszor torkotokba vertünk, azt ottan-ottan, mint valami új dolgot elő-toszátok. Túdós embernek pedig, unalmas, azon dolgokat sokszor bé-írnýia. (11.)

Az is mutatja ennek az iratnak a nem tökéletes, nem klasszikus értelemben vett hitvita-voltát, hogy – néhány kivételtől eltekintve – hiányoznak belőle a hivatkozások, a mondanivalót alátámasztó auktoroknak az akár latin, akár magyar nyelvű idézései. Még bibliai hivatkozás is csak néhány fordul elő benne, tehát valóban azért jöhetett létre ez a kis irat, hogy Pázmányé lehessen az utolsó szó a vitában. Figyelemre méltó tény azonban, amire Hargittay Emil hívja fel a figyelmet, hogy a mégis benne lévő néhány idézet közül az egyik egy olyan Rivander-hivatkozás, amely nem szerepel más vitairatában. Ez azt bizonyítja, hogy Pázmány folyamatosan képezte magát, tanulmányozta nemcsak a katolikus, hanem a protestáns szerzőket is.⁷³

73 HARGITTAY, Pázmány Péter írói módszere..., 160.

Az 1631-es év harmadik magyar nyelvű polémiája a *Bizonyos okok*.⁷⁴ A címlapon ugyan nem szerepel Pázmány neve, de az ajánlás első sorában már igen, Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Évához szól. Bizonyos értelemben rendhagyónak tekinthető ez a mű, mivel nem a vitázás a fő jellemzője, hanem a meggyőzés. Stílusán leginkább az *Öt szép levéllel* áll rokonságban, mivel ebben is fiktív dialógushelyzetet teremt azzal, hogy nem a saját nevében (vagy valamilyen más valós személy mögé bújva, álneven), hanem egy a hitvitázótól teljesen független narrációs szerepben szólal meg. Ebben az esetben egy frissen katolikus hitre tért egykor protestáns főúr nevében beszél, aki az öt kérdezőnek magyarázza el vallásváltoztatása okait. Az *Öt szép levél*től annyiban mégis különbözik, hogy abban nagyon markánsan jelen van a maró gúny, az ironia, ennél az iratnál erről szó nincsen, itt Pázmány, mondhatni szelíden kívánja megmagyarázni a vallásváltás okait, még fontosabb az ajánlásban megszólított személy, valamint a többi potenciális olvasó meggyőzése. A *Bizonyos okok*ban nyolc okát adja Pázmány a vallásváltoztatás helyességének: I. OK: *Mert a' Lutherista és Calvinista vallások-közzül semmi sincs a' Szent Írásban*; II. OK: *Mert bátorságos, hogy a' Pápista Hitben üdvözülhetünk*; III. OK: *Mert a' Hit dolgairól bizonyost nem tudhatni a' Luther és Calvinus táborában*; IV. OK: *Mert a' Luther és Calvinista Gyölekezet, nem igaz Ecclesia*; V. OK: *Mert a' Római Ecclesiának igazsága, tagadhatatlan*; VI. OK: *Mert a' Lutherista és Calvinista Hitnek hamissága, nyilvánvaló*; VII. OK: *Mert a' Luther és Calvinus követői, hamis költsékekkel gyűlöltetik a' Római Ecclesiát*; VIII. OK: *Az Ur-vacsorának két szín-alat vételét, ok-nélkül állattýák a' Szakadozók*.

A történetnek persze valós szereplői vannak, az ajánlás Lobkovitz Poppel Évához szól, akinek a fia, Batthyány Ádám nem sokkal korábban, 1629 szeptemberében katolizált.⁷⁵ Tehát ebben a műben mintha az ő nevében szólna Pázmány, az ő tettét magyarázná el és kérné arra az édesanyját, hogy kövesse fia példáját. Mindez a kortársak számára is világos volt, Pázmány művére hamar érkezett válasz, Kismarjai Veszelin Pál 1633-ban jelenteti meg *Kegyes és istenes beszélgetések* című művét, amely a *Bizonyos okokra* adott felelet.⁷⁶ Az ajánló levélben írja Veszelin, hogy

74 [PÁZMÁNY Péter], *Bizonyos okok...*; RMNy 1983, 1511.

75 G. ETÉNYI Nóra, „Pázmány Péter és a korabeli publicisztika”, in *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITAY Emil, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 2, 176–188 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001) 185; KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 4 (Budapest–Szeged: Országos Széchényi Könyvtár–Scriptum RT., 2002), 26–35, 275; KOLTAI András, „Pázmány Péter és a Batthyányak”, in IVÁNYI Péter, FAZEKAS István és KOLTAI András, *Pázmány Péter és a Batthyányak*, 11–27 (Budapest: Szent István Társulat, 2008). A katolizálás oka Pázmány karizmatikus személyiségének hatásán túl feltehetően az, hogy Batthyány Ádám katolizálásával az állandóságot, a felekezeti biztonságot is választotta. Vö. SZILASI László, „Vitéz-e avagy ájtatos?": I. Batthyány Ádám sajátkezü bűnlajstroma s „néhány fontos kicsiség”, *Peregrinatio Hungarorum* 3 (Szeged: József Attila Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 1989), 10.

76 KISMARJAI VESZELIN Pál, *Kegyes és istenes beszélgetések, melyekben az ur Christus amaz hivseges es jo pasztor, Adamnak egy el tévelyedet fiat meg akarja téríteni, es saját juhainak aklában vissza hozni; meg mutatvan, vallasanak elváltotatásában mely igen esztelen es erőtelen okoktól viseltetet es indítatot a' romai synagoganak kebeleben valo szállásra* (Debrecen, 1633); RMNy 1983, 1562.

miulta fogva fel serdültem lattam es hallottam, minemü nagy kárt tett az Urnak nyája között Pazman Peternek Kalauz nevü könyve: melynek mivel ez veleje es szine, (holot azt merem mondani, hogy az mellyek a' Kalauzban derekason neznek az mi Keresztyen Hitünknek gyalázására, es az Olasz Vallasnak kellettesere, mind azok ebben rövideden, de pontosan es fontoson be foglaltattak) hogy ez kisseb lévén es gyakorta kézben forogvan a' kart ne öregbitene, annakokaert azt ellenzeni akarám rövid feleletemmel. (4v.)

Tehát, nem pusztán választ, hanem egyben a *Kalauzra* adandó választ is akart adni, mivel az az igazán veszedelmes könyv. A konkrét apropót az ajánló levél után következő előljáró beszédben találjuk.⁷⁷ S valóban, ezt a dialógusformát láthatjuk a műben végig, s ugyan elsőként a *Kalauzt* említette mint megválaszolandó iratot, de tematikájában, metódusában végig a *Bizonyos okok* beosztását követi, természetesen hivatkozik a *Kalauzra* is, de a fő hangsúlyt a vallásváltoztatás cáfolatára helyezi. Nyilvánvaló utalás, hogy az eltévelyedett szereplőt Ádámnak hívják, aki Pázmány nézeteit hangoztatja, a dialógusokban ez a szereplő kizárólag a *Bizonyos okokból* idézett szöveget mond. Kisarjai Veszelin a nyolc okra nyolc dialógusban válaszol, illetve a másik szereplő, aki a legfőbb úr, maga Jézus Krisztus. A nyolc dialógust egy appendix követi, a kilencedik rendhagyó beszélgetés, amelyben visszájára fordítja a végigszámlált nyolc okot, vagyis az a végkövetkeztetése, hogy méltóbb dolog a pápista vallást elhagyni. Hargittay Emil hívta fel rá a figyelmet, hogy a *Kegyes és istenes beszélgetések* az egyetlen olyan vita-irat, amelyre Pázmány nem válaszolt.⁷⁸ Nincs adatunk arra, hogy egyáltalán eljutott-e hozzá, csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, hogy vajon nem ismerte a művet vagy csak nem volt rá már ideje, hogy válaszoljon. Ugyan még négy évig élt onnantól fogva, hogy ez megjelent, de számos egyéb elfoglaltsága miatt – az érseki teendőkön túl, 1635-ben egyetemet alapít, 1636-ban kiadja leghosszabb művét, a *Prédikációkat* és még a *Ka-*

77 „Ez veszedelmes es kárhozas vétékre, az Igaz Hittül valo el szakadasra, izgato Irása volt ez Cardinal Pazman Peter Esztergami Erseknek, mellyet 1631. esztendőben Posenban ki nyomtattata, es az Nemzetes es Nagyságos Popel Eva Aszszonynak, az Tekintetes es Nagyságos Bottyani Ferencz özvegyének dedicala, mivel abban, nem csak menti egy Fő embernek Hittül-szakadasat, hanem masokat-is arra kisztet, nevezet szerint az Tekintetes Nagyságos Popel Eva Aszszont, mint az egész Irasnak folyasabol, es az ajanlo levelből nyilván vagyon. Minekokaert en az Istennek Ecclesiajaban noha kissebbik, mindazaltal hivatalos szolga leven, hogy az gyengek el ne csábittassanak, az vastagbak annal inkab meg erősítettessenek, szökegesnek itilém lenni ez könyvetskére rövid feleletemet; mellyet az Urnak segedelmeből, az ő tölle ennekem engettetet talentum szerint, veghez vivem, Ersek Uramnak az első okrul valo beszedeiben resz szerint meg mutatot methodussat követven, bizonyos dialogusokban-is foglaliam. Az beszélgető személyek között egyikik amaz Lelkeknek hüseges Pasztora es gondviselője az Iesus Christus, ki még ma-is az Izrael hazabol el tevelyedet juhokat az ő szolgai altal keresi es az ő juhainak aklaban be vinni igyekezi; Az masik, Adamnak egy el tevelyedet fia, ki ez semmire kellő, patvarkodo szitkokkal tellyes es nem igaz okokert 's nem-is okokert Keresztyen Hitit el valtoztatta es az Urnak nyayja között az Antichristus seregeben allott. Adam az Cardinalnak beszedit szamlallya; az Christus ellenben azokra teszen választ rövideden.” Uo., 2–4.

78 HARGITTAY, Pázmány Péter írói módszere..., 158.

lauz harmadik kiadását is sajtó alá rendezi, amely nem pusztán változatlan utánnyomat, stílusosan végig átdolgozta –, feltehetően nem került a látókörébe ez a válaszirat.

A *Bizonyos okok* című irattal egy másik mű is összefüggésbe került a szakirodalomban, nevezetesen Veresmarti Mihály *Tanácskozás* című Lessius-fordítása,⁷⁹ amely munka elvégzésére állítólag Pázmány ösztönözte Veresmartit.⁸⁰ A téma vitathatatlanul hasonló, és ebből adódóan találhatunk a két szövegben hasonlóságokat. Ez a jóval hosszabb terjedelmű (271 oldalas) munka tíz elmélkedésből áll, ugyanakkor mind szerkezeti metódusában, mind megfogalmazásában eltér Pázmányétól. Úgy vélem, nem a Lessius-mű alapján írta az érsek a *Bizonyos okokat*, noha ismerte a szöveget.⁸¹ Ám korábbi vitáiratainak gyakorlatából kiindulva feltételezhetjük, hogy ha felhasználta volna Lessius művét vagy Veresmarti fordítását, akkor hivatkozott, utalt volna rá a saját szövegében. A hasonló téma miatt persze tematikus egyezések kimutathatók, például Veresmarti fordításában, a Lessius-szövegben is van szó arról, hogy kiket tartanak szentnek a prédikátorok is (35.); vagy hogy a római hit egyedül biztos az üdvösség elnyerésére (93.); hogy Luther előtt az ő egyháza rejtőzködött, nem volt látható (108–112.); hogy a pápisták imádják a faragott képeket (175.); továbbá imádják a kenyeret (177.). Ezek a témák mind-mind megtalálhatók a *Bizonyos okok* szövegében is, de a dialógushelyzet és a szerkesztés teljesen más. Például Lessiusnál az utolsó, tizedik elmélkedés az utolsó ítéletről, valamint arról szól, hogy mily nagy bűn az eretnekség, ezzel zárul a mű, addig Pázmánynál az utolsó, nyolcadik ok a két szín alatti áldozás témáját járja körül.

Figyelemre méltó, hogy Pázmány hitvitázó művei közül a *Bizonyos okokat* adták ki a legtöbbször. A Pázmány-bibliográfia szerint 1772-ig tíz kiadása jelent meg.⁸² A másodikat 1640-ben, már Pázmány halála után adták ki, ugyan a szakirodalomban elterjedt egy olyan téves adat, hogy 1632-ben is kinyomtatták Bécsben *Nyolc okok* címmel. Még hozzá amiatt, mert Bod Péter *Magyar Athenas*ának Pázmányról szóló részéhez a kolozsvári református kollégium könyvtárosa, Szathmári Pap Mihály készített egy jegyzéket, amelyben rögzítette ezt a tévedést, Szabó Károly pedig innét vette át az immár meglé-

79 [LESSIUS, Leonardus] *Tanácskozás, melyiket kellyen az különböző vallások közzül választani. Veresmarti Mihály által, egy tudós embernek irasából Magyarra fordittatot* (Pozsony, 1611); RMNy 1983, 1025.

80 JANKOVICS József, „Vörösmarti Mihály és megtérése históriája”, in JANKOVICS József, *Ex Occidente...: A XVI. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 3, 91–102 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 99. Bod Péter a Lessius-fordítást egyenesen Pázmány művének tartja, amelyet mintha Veresmarti neve alatt jelentetett volna meg, a Pázmány-művek között sorolja fel. Bod Péter, *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyarországban élt tudós embereknek, nevezetesebben a' kik valami, világ eleibe botosított irások által esméretesekké lettek, 's jo emlékezeteket fen-hagyták históriájok* ([Nagyszeben], 1766), 219.

81 Veresmarti maga idézi Pázmány latin nyelvű levelének részletét ([46.]), amelyben biztatja Lessius művének lefordítására és arra, hogy Homonnai Drugeth Györgynek ajánlja majd az elkészült művet. Mind ezt a *Tanácskozás* harmadik kiadásának (1640) előszavában meséli el, amely már Batthyány Ádámhoz szól (a művet 1640-ben nyomtatták ki Pozsonyban, az ajánlólevél dátuma azonban 1635, Szent Mátyás apostol napja, vagyis február 24.); RMNy 2000, 1850.

82 *Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004)*, összeáll. ADONYI Judit és MACZÁK Ibolya, Pázmány irodalmi műhely: Bibliográfiák, katalógusok 1 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2005), 27–29. 101. (1640), 108. (1671), 122. (1725), 124. (1734), 125. (1735), 126. (1736), 129. (1738), 133. (1753), 138. (1764), 145. (1772) számú tétel.

vő téves adatot a bibliográfiájába mint további kiadást (RMK I. 606), amint azt az RMNy munkatársai gondosan fölfejtették és idézték.⁸³ A *Bizonyos okok* hatását – a feltűnően nagy számú kiadáson túl – a körülötte kialakult hitvitabokor is mutatja, amely tulajdonképpen Pázmány halála után évtizedekkel bontakozott ki igazán. Heltai János hívta fel a figyelmet az 1640-es és az 1671-es kiadás körüli vitára.⁸⁴ Az első kiadásra adott válaszról már esett szó, az egyetlen olyan felelet, amelyre Pázmány nem reagált. A második kiadásra is érkezett válasz, ugyan több mint húsz évvel később, 1663-ban jelenti meg Czeglédi István a *Barátsági dorgálás* című művét⁸⁵ az ún. kassai hitvitához kötődően.⁸⁶

Összegzés

Pázmány munkamódszerének elemzése, kikövetkeztetése során azt láthatjuk, hogy ha konkrét vitapartner konkrét művével vitázik, követi a vitapartner írását, átveszi a tartalmi sorrendet, a szóképletet, argumentációkat – nyilván, mivel ezekre válaszol –, esetleg lerövidíti, összevonja a hosszabb fejezeteket, vagy kihagyja a számára érdektelen részeket. De feltehetően ez az oka Pázmány gyorsaságának, hogy akár néhány hónap alatt meg tudott írni és jelentetni egy-egy polemikus írást, merthogy a vitapartnerrel átvett meglévő gondolatmenetre kellett „mindössze” ráfűznie a saját véleményét, nem kellett egy új tematikát kigondolni, megfogalmazni. Az elgondolásait, véleményét pedig alátámasztotta a feltételezhetően szintén saját magának összeállított jegyzetapparátussal.

Pázmány vitairatainak dialógushelyzetéről általánosságban elmondható (ha nem vesszük számításba a külön retorikai-stilisztikai megoldásokat, pl. *Öt szép levél, Bizonyos okok*), hogy a konkrét személyhez szóló ajánlásokon túl megszólítja általánosságban a keresztyén olvasót, tehát a legszélesebb olvasóréteget veszi célba ezzel, a felekezeteken túli mindenkori keresztyén emberhez szól. Ezzel minden esetben lényegesen kitágítja a befogadói kört, minden esetben valamennyi keresztyén felekezethez tartozó hívőhöz szeretne szólani, nemcsak a konkrét vitapartnerhez. Thimár Attila állapítja meg az *Okok, nem okok* című vitairatot vizsgálva – de a megállapítás vonatkoztatható a többi vitairatra is –, hogy Pázmány kettős dialógushelyzetben és beszédmódban szól.⁸⁷

83 RMNy 1983, 1511 – A századfordulós összkiadásban Kiss János rendezte sajtó alá a *Bizonyos okokat*, ő is átvette Szabó Károly állítását az 1632-es bécsi kiadásról és Lessiusról. – PPÖM 5, 305.

84 HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2008), 124; HELTAI János 2014 márciusában az MTA Irodalomtudományi Intézetében elmondott *A Bizonyos okok 1671. évi pozsonyi kiadása és más vitairatok 1671-ből* címmel elhangzott előadása.

85 CZEGLÉDI István, *Barátsági dorgálás, Az az az igaz calvinista [...] vallásbul ki csapont, s-hogy már a' Sz. Péter hajójában meztelen bé-ugrot, egy pápistává lőtt embernek meg-szollitása* (Kassa, 1663); RMNy 2012, 3080.

86 Vö. GARADNAI Erika Csilla, *A felső-magyarországi hitvita, 1663–1672* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2018), 27.

87 THIMÁR, „Pázmány Péter...”, 123.

Ez azt jelenti, hogy más stílárís jegyei vannak, amikor a konkrét vitapartnerhez szól, és más, amikor a szélesebb olvasóközönséghez. A konkrét vitapartnerhez szóló szakaszok esetében általában egyes szám második személyben megszólítja az ellenfelet, ezeknek a részeknek a stílusa jóval erőteljesebb, ha úgy tetszik, vaskosabb, gúnyosabb, lekezelőbb, de ugyanakkor színesebb, oldottabb. Itt találkozhatunk Pázmány gúnyosan fölényes hangjával, a személyeskedő megjegyzésekkel, ezeket a szövegeket színesíti gyakran népies mondásokkal. Az egyes szám harmadik személyű általánosabb, széles olvasóközönséghez szóló részek visszafogottabb, tudományosabb stílusban íródtak, a higgadt meggyőződés színtere ez, amelyben a mondanivalót gazdag jegyzetapparátussal támasztja alá. Ezekben olvashatjuk a logikai okfejtéseket, a hitelvek kifejtését, a klaszszikus és modern auktorok megjegyzéseit.

Ha a vitapartnernek személyét nézzük, szintén több csoportba lehet sorolni Pázmány műveit. A feltételezett első vitáiratában (*Tíz bizonyág*) nincs még konkrét ellenfél, konkrét művére való válasz, általánosságban igyekszik valamennyi eretnekséget cáfolni. A két nagy vallásalapító ellenfél (Luther és Kálvin) közül itt főként Luther személyét és tanításait veszi górcső alá, de azért Kálvin is szóba kerül. Egyikük sem él már, mindkettejükről valótlán túlzásokat mond, számos személyeskedő pletykával (pl. Luther származása, Kálvin hóhér általi megbélyegzése stb.) telehintve, amelyeket természetesen különböző szerzők műveire való hivatkozással támaszt alá (például Kálvinhoz a kortárs Jérôme-Hermès Bolsec életrajzát), mintegy ezzel védve önmagát, merthogy amikor később ezeket az ízléstelen dolgokat a szemére vetik, azt mondja, hogy ő ezeket nem mondja, csak úgy olvasta és nem állította, és akinek esze van, tudhatja, hogy mi az igazság.⁸⁸ Viszont ezeknél a vitáiratoknál, amelyeknél a megszólított partner már nem él, tehát nem fog reagálni a vitára, az figyelhető meg, hogy a stílusa nem olyan színes, nem közelít annyira az élőbeszédhez, nem szólítja meg a partnert, nincs annyi ironikus vagy gúnyoros megjegyzés. Itt legfőképpen az ellenfél nézeteinek cáfolatáról van szó, nagyobb hangsúly esik emiatt a teológiai érvekre, noha Pázmány minden esetben, minden szinten be akarja bizonyítani ellenfele súlytalanságát. Mind nézeteiket, teológiai újításait cáfolni akarja, mind pedig emberi mivoltukról bebizonyítani, hogy nem méltók a követésre, az emberek tiszteletére.

Az egyes szerzők egyes műveire adott válaszaiban sokkal közvetlenebb hangon szól, ezekben az esetekben konkrét vitapartner a megszólított, akiknek a többsége még élő személy, aki akár válaszolhat is. Ennek megfelelően választja ki, használja a különféle retorikai eszközöket, alakzatokat. Több tanulmány született már Pázmány retorikai eszközhasználatáról,⁸⁹ most csak néhány jellemző példát emelek ki.

88 PÁZMÁNY [Szył Miklós], *Csepregi mesterség...*; RMNY 1983, 1061.

89 BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Humanizmus és reformáció 25 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 105–165; BITSKEY István, *Virtus és religió: Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről* (Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 1999); DEÁK Orsolya, „A humor, gúny, irónia és szatíra szerepe Pázmány Péter vitáiratainak argumentációjában”, *A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara Tudományos Diákköri Közleményei* 1 (2003): 50–59; EGERER Lilla, „A mocskolás alakzatai Pázmány Péter Alvinczi Péterhez szóló vitáirataiban”, in *Miskolci Egyetem Doktoranduszok*

Gyakran színesíti mondanivalóját közmondásokkal⁹⁰ (paroemia), vagyis inkább olyan mondásokkal, amelyek közmondásnak tűnnek (pl. „Nehez a dér a bekanak, nehez Gyarmathinak is az igassagh”,⁹¹ „Kakon pillis, tar variu”⁹²). Ezeknek színesítő funkciója van, illetve ezek jelentik olykor a visszacsatolást az eredeti műhöz, ugyanis Pázmány számos esetben a vitapartner mondatait visszhangozza, fordítja át a saját hasznára.

A népnyelvi kifejezések is színesítik a stílust („De az loipois addigh kerüli az akasztó fat, hogy végre rea akad: A maczka addig iaczic az egerrel, hogy veghre el szagattia”⁹³), ugyanakkor a váratlan, esetleg oda nem illőnek tűnő mondások humorosak („Catus az-zoniert farba ruga Luther [...] a czukliat”⁹⁴). Ezek ironikus hatást váltanak ki, éppúgy, mint a gyakran alkalmazott hangutánzó szavak (kákog, csácsog, csiripel, nyekeg, majmoskodik, ordít, ugat – az ellenfél dehumanizálása).

A vitapartnerekkel szemben számos visszatérő degradáló eszközt használ, amelyeknek mind-mind az a célja, hogy a vitapartner személyét s azon keresztül mondanivalóját is kevesebbé tegye, csökkentse, bagatellizálja. A leggyakrabban előforduló típusok:

1) Névádás, gúnynevek, gúnyos anagrammák, gyakori megszólítások, pl. Morgók (csepregiek: Zvonarits Imre és Nagy Benedek), Farkas (Pécsváradai Péter), sóczé (Nagy Benedek), Hat fél réf ember (Hafenreffer), hó atyafi, sült paraszt prédikátor, neve vesztett prédikátor. Ide sorolhatók még a kicsinyítő és gyakorító képzős kifejezések (írásoscska, papírossacska), ezekkel a vitapartnernek műveit bagatellizálja.

2) Az ellenfél külső és belső tulajdonságainak becsmérlése – Pázmány leginkább vitapartneri jellemét, belső tulajdonságait kritizálja, elsősorban a heves, dühös sértegető hangnemet, ahogyan a *Prédikációkban*⁹⁵ is megfogalmazta, ami az ember szívében van, az van a száján is, tehát ha valaki egyfolytában mocskolódik, a szívében is mocskok van. Szintén meglehetősen gyakran hangoztatja vagy utal Pázmány a vitapartner bizonyára csökkent szellemi képességeire, egyrészt mivel nem képes megérteni a világos

Fóruma, Miskolc, 2012. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa, szerk. NAGY Ágoston, 20–26 (Miskolc: ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2013).

90 SZAITZ Leó, *Kis magyar frázeológia: Válogatott Szép magyar mondások ama magyar Tzitzerónak kardinális Pázmány Péternek kalauzából* (Pozsony, 1788); ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve* (Pest, 1851); FÜLÖP Adorján, „Szók és szólások Pázmány »Prédikációi«-ból”, *Magyar Nyelvőr* 16 (1887): 272–275, 324–327; NIKOLÉNYI József, „Közmondások és szólások Pázmány Péter műveiben”, *Magyar Nyelvőr* 8 (1879): 78, 170, 272–273; TECHER József, „Keveréknyelvű közmondások Pázmánynál”, *Magyar Nyelv* 60 (1931): 119–120; RAJSLI Ilona, „Pázmány Péter szövegeinek frazeológiai vizsgálata”, *Hungarológiai Közlemények (Újvidék)* 30, 3. sz. (1998): 7–26; LIPA Tímea, „Pázmány Péter belső írói fejlődése az *Öt szép levél* három kiadásának tükrében”, *Irodalomtudomány* 4, 1–2. sz. (2002): 8–33.

91 PÁZMÁNY, *Keresztyéni felelet...*, 146.

92 PÁZMÁNY, *Calvinus hiszekegy Istene...*, 100.

93 PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a Török Birodalomról és vallásról*, kiad. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Pázmány Péter művei 2 (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 59.

94 Uo., 245.

95 PÁZMÁNY Péter, „A nyelvnek vétkeiről”, in PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk, melyeket élő nyelvénél tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter, s. a. r. KANYORSZKY György, 215–231* (Budapest: k. n., 1906), 229.

beszédet, másrészt pedig vagy későn járt iskolába (mint Alvinczi), vagy egyszerűen buta („tök az agyad”).

3) A travesztia eljárását is gyakran alkalmazza, tehát az eredeti mű gondolatmenetét, szóhasználatát követi, ám kiforgatja a jelentését, torzképet csinál belőle. Ilyen travesztált szövegnek tarthatjuk például a *Calvinus hiszekegy Istene* című irat végén található, eredeti értelméből teljesen visszajára fordított *Credo* szövegét:

I. Hiszec az Pokolbeli ördöghben, minden ocsmáni vetkeknec alkotóiában, kegyetlen mostoha Atiában, Erőtlen, nem Istenben. II. Es nem Iesusban, Christusban, ő nem fiában nem Vrunkban: III. Nem az Isten fia, hanem más személy foghantatéc szent Lelektül, megh fosztatéc bölcseseghétül, születéc bünös, nem szüz Mariatul. IV. Ki haszontalanul kynzatec Pontius Pilatus alatt, megh feszyttetéc, ketségben esuén, es az ő Attia ellen szugoloduán hertelen es mertekletlen indulatiból, megh hala akarattia ellen, es az ő halaláual, semmit egiebet ketségben esésnec peldaiánál nem hagia mi nekünc: V. Pokolra nem szálla, miuelhogy az pokol, nem egiéb az emberi gondolatnál, hanem azt ityluén, hogy az Istentül el hagiátot, es el ideghenült, az lator karhözottac kynniát szenuedte lelkében: VI. Nem ment bizonios helyre menyéghben, hanem egy ideigh az Istennecc Vicariussa löt, de véghre ezt az böcsülletes tisztetis le vonszác ő rolla: VII. Onnan el iö, de nem ytylni, az személi valoghato biro, hogy megh fosztassecc orszaghatul. VIII. Hiszec oly zent Lelket, mely nem külömbözö személi az Atiatul, hanem az ő természetinec ereie, Es az Atiatul sem származic; Eo benne sem kel hinni, miuelhogy az Apostolokat sem iol tanytotta, es az hiueket sem iol igazgatta: IX. Hiszem hogy enniháni száz esztendeigh Aniazentegyhaz sem volt, Es hogy ennec az zentséghe ocsmáni vétec, tanítása teuelighés, söt lathatatlan léuen, Aniai daikalkodása sem lehet mi hozzánc: es az melyben kiki mind maghánac. X. Hissem hogy az embernecc bünei, megh nem bocsáttatnac soha, hanem az pusztá hit által, reanc foghia az Isten, hogy bünnünc megh bocsáttatic: XI. Hiszem hogy az emberec semmiue lézenec, es mind fel nem tamadnac. XII. Hiszem hoga az bodoghsághban senki ném megien ityletigh, es bizonios heliec nincz az bodoghoknac, es hogy csac az egy pusztá hit által kel az bodoghsághban menni:⁹⁶

4) Idézi a ellenfél mondatát és kommentálja, kiegészíti a saját gunyoros, szarkasztikus megjegyzésével („*Meniorszagba, vgimond Luther, szép fák, es viragoc léznec, A mezeoc finlenec, mint a Smaragdoc, A polozkac, egherec, es egiebb büdeos állatoc, geoneorüseses illatuc leznec, szép ebeczkec, es maczkac leznec, kickel iaczodozunc, Mind ebestül maczkastul akar Vramis meniorszagba menni, de nilua kireked az ebeckel eggiüt.*”)⁹⁷

5) Durva/trágár elemek a szövegben (moslék, ganéj, disznó, bőfög, okádik) – emberre és szövegre is vonatkozhatnak; a (al)testiség kifejezései (betegségek, emésztés, születés, halál) – („Luther monda, tudni illic, hogy az lelkec halhatatlansághárul való tudomány, az Papa kamora székin toiot velekedés.”)⁹⁸ (Kálvin haláláról: „Az tetuek-

96 PÁZMÁNY, *Calvinus hiszekegy Istene...*, 111–112.

97 PÁZMÁN, *Az mostan támadt...*, 192.

98 PÁZMÁNY, *Calvinus hiszekegy Istene...*, 93.

tül emesztetec megh, a szemerem teste keornieke, vgy posoguan fergeckel, hogy senki ezeknec iszoniu büzit el nem szenuedhetne.”⁹⁹ Luther születéséről: „az eo Annia egy feordeo hazba, szolgáló leani vala, ki az eordeogtül megh, nyomatuan, Luthert, nem természet foliasa szerent, firfiutul, hanem az eordeog mestersegebeol szüle.”¹⁰⁰)

6) Ellentételezés (antitheton) – ezt a figurát olyan értelemben használok most, hogy az ellenfelek nézeteit állítja szembe. („Caluinus az *Vbiquistak*at kic az Christus testét ez egész világhra el akariac terieszteni, gyakran üstöközi, es megh pofázza.”)¹⁰¹

Pázmány félelmetes vitázó hírneve nagyon hamar kialakult és egyedülállóan sokáig tartott, ugyanis halála után ez mit sem csökken, mindezt a leginkább az mutatja, hogy bőven a halála után is még vele vitatkoznak. Pázmány halála után jó harminc évvel zajlik az úgynevezett felső-magyarországi hitvita, amelyben ugyan közvetetten, de vele vitáznak a protestánsok. Sőt az ő fő műve ellen készült egy ezeroldalas cáfolat is.¹⁰² Hitvitáinak és a *Kalauz* kiadásainak nagy száma is ezt bizonyítja, egészen meglepő módon még a 19. század végén is született Pázmány ellenében és védelmében is kiadott mű.¹⁰³ Az életművön belül is meghatározó a jelentősége, még a *Prédikációk*ban is maga Pázmány a *Kalauz*ra hivatkozik számos esetben.

Összegzésképpen elmondható tehát, hogy Pázmány magyar nyelvű hitvitázó iratai egymással szoros összefüggésben állnak. A legkorábbi grazi művekről kimutatható, hogy nagyjából egyszerre készültek, ám a legutóbbi kutatások eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy a legfontosabb irat közülük az általános érvényű

99 PÁZMÁNY, *Az mostan támadt...*, 61.

100 Uo., 40.

101 PÁZMÁNY, *Calvinus hiszekegy Istene...*, 73.

102 PÓSAHÁZI János, *Igazság istápja, avagy olly cathecismusi tanítás, mellyben a' Keresztyén Reformata Vallás bőven meg-magyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellen (jelesben a' melyeket a' nagy Kalauzos könyv helyel-hellyel elő-állatot) óltalmaztatik...* (Sárospatak, 1669) RMNy 2012, 3591. A témáról bővebben: HARGITTAY Emil, „Nem felelnek a *Kalauz*ra?: A Pázmány halála utáni *Kalauz*-bírálatokról”, in *A reformáció emlékezete*, 276–282; OLÁH Róbert, „*Kalauznak* calumnia minden dolga»: Pósaaházi János válasza Pázmány Péternek a reformáció kezdetéről”, in uo., 293–305; GARADNAI, *A felső-magyarországi...*; FAZAKAS Gergely Tamás és SZÁRAZ Orsolya, „»A' mint ezt Pázmány Péter Cardinál szépen meg mutattya»: Kolosvári Pál és a Haller György felett mondott halotti prédikációja, 1730”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 147–157 (Vác: Mondat Kft., 2013).

103 Ellene Toldy István, mellette Zimándy Ignác. Vö. AJKAY Alinka, „Ki a jezsuitákkal! – háromszáz éves hazugságok”, in *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzájáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 14, 209–216 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016). Tágabb kontextusban CsászTVAY Tünde, „Aki nem dobott cukkedlit a katolikus papoknak – Toldy István vallásháborúja a 19. század utolsó harmadában”, in CsászTVAY Tünde, *Erő Tér / Tér Erő: Élet- és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében*, 303–346 (Budapest: Ráció Kiadó, 2017).

Tíz bizonyosság. Ezt az is alátámasztja, hogy a főműnek tartott *Kalauz* mintegy negyven százalékát teszi ki ez a munka, jelentősen kibővítve a harmadik könyvbe építette bele Pázmány. A további hitvitázó munkák is hitvitabokrokban tárgyalhatók, többnyire aszerint osztályozva, hogy kihez szólnak (pl. Alvinczi elleni iratok, a csepregi prédikátorok elleni iratok, Pécsváradi elleni iratok stb.). Tehát a polémiák többsége szoros összefüggésben áll egymással és több más vitairattal, legfőképpen a *Kalauzzal*. Jellemző még a vitairatok többségének szerkesztésmódja, vagyis, hogy szorosan követi az ellenfél művének szerkezetét. Ugyanígy megfigyelhető a kettős (néhol akár hármas) dialogicitás a vitairatokban, tehát a beszédmódban retorikailag-stilárisan elválík egymástól a megszólítottak szerint a szöveg.

Pázmány vitairataiból még sok tanúság leszűrhető lenne, valamint többféle elemzés is készülhet, számos irányban folytatható lenne a vizsgálódás – én mindössze néhány újabb támpontot kívántam vázolni –, mivel a szövegek élnek és hatnak napjainkig.